

Львівський державний університет внутрішніх справ

Олена Вавринів

Організація та проведення
психологічних
і соціально-психологічних
досліджень

Практичний посібник

Львів
2023

УДК 159.9.072(076)
В 12

Рекомендовано до друку та розміщення в електронних сервісах ЛьвДУВС
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 28 червня 2023 року № 14)

Р е ц е н з е н т и:

З. Я. Ковальчук – доктор психологічних наук, професор
(Львівський державний університет внутрішніх справ);
О. В. Стельмах – кандидат психологічних наук, доцент
(Львівський державний університет безпеки життєдіяльності)

Вавринів О.

В 12 **Організація та проведення психологічних і соціально-психологічних досліджень : практичний посібник.** Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 116 с.

ISBN 978-617-511-383-7

Розкрито соціально-психологічне визначення науки, роль, функції науки й наукових досліджень у суспільстві, їх взаємозв'язок із практикою. Розглянуто особливості організації та проведення психологічних і соціально-психологічних досліджень. Описано особливості методів математичної статистики у соціально-психологічному дослідженні та подано практичні рекомендації щодо їх застосування. Розглянуто форми впровадження результатів соціально-психологічного дослідження та поняття академічної доброчесності.

Для науково-педагогічних і наукових працівників, здобувачів вищої освіти, аспірантів та ад'юнктів.

The practical guide reveals the socio-psychological definition of science, the essence, role, functions of science and scientific research in society, their relationship with practice. The peculiarities of organising and conducting psychological and socio-psychological research are considered. The features of mathematical statistics methods in socio-psychological research are described and practical recommendations for their application are given. The forms of implementation of the results of socio-psychological research and the concept of academic integrity are considered.

The practical guide can be used by scientific and pedagogical staff, researchers, and students of higher education.

УДК 159.9.072(076)

ISBN 978-617-511-383-7

© Вавринів О., 2023
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. НАУКА ТА ОСНОВИ СУЧАСНОГО НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Сутність поняття, функції та зміст науки.....	7
1.2. Сутність наукової теорії та її роль у науковому дослідженні.....	11
1.3. Організація наукової діяльності в Україні та за її межами.....	13
1.4. Тенденції розвитку сучасної науки.....	15
Практичні завдання.....	16
Розділ 2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ: ОРГАНІЗАЦІЯ, ПЛАНУВАННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ	19
2.1. Теоретичні та емпіричні методи соціально-психологічного дослідження.....	19
2.2. Особливості розробки плану (програми) дослідження.....	21
2.3. Етапи соціально-психологічного дослідження.....	23
2.4. Обґрунтування актуальності теми дослідження.....	26
2.5. Визначення об'єкта, предмета, мети та завдання дослідження.....	28
2.6. Ознаки та змінні психологічного дослідження.....	30
Практичні завдання.....	32
Розділ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ МАТЕМАТИЧНОЇ СТАТИСТИКИ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ	35
3.1. Особливості використання методів математичної статистики у психології.....	35
3.2. Описова статистика: як отримати основні характеристики групи досліджуваних осіб.....	38
3.3. Статистичні критерії та основні підходи до їх визначення. Непараметричні та параметричні методи статистичної обробки.....	43
3.4. Кореляційний аналіз.....	51
3.5. Основи регресійного аналізу.....	54
3.6. Основні поняття методу факторного аналізу.....	59
Практичні завдання.....	66

Розділ 4. АНАЛІЗ І ФОРМИ ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	68
4.1. Аналіз результатів та особливості викладу матеріалів соціально-психологічного дослідження.....	68
4.2. Мова і стиль наукової роботи.....	73
4.3. Академічна добросовісність.....	74
Практичні завдання.....	77
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	79
ДОДАТКИ	83

ВСТУП

Чи не найбільше значення для розвитку суспільства має наука. Її значущість полягає у можливості застосування наукових напрацювань під час розробки програм соціального та економічного розвитку країни. Провідним чинником розвитку держави є науково-технічний прогрес. Він відбувається внаслідок інтелектуального розвитку та духовного зростання людей.

Здається, потенціал і ресурси українських дослідників невичерпні. Адже вони розбудовували та примножували досягнення в різних галузях науки за будь-яких умов – період перебудови, Чорнобиль, гіперінфляція, Помаранчева революція та Революція Гідності, пандемія Covid-19 та війна росії проти України. Попри все, в Україні і надалі здійснюються наукові дослідження, спрямовані на відновлення та розвиток держави і її найголовнішого потенціалу – людей.

Більш вагомими, ніж раніше, стали психологічні та соціально-психологічні дослідження. Зокрема ті, які стосуються негативного впливу війни на особистість. Проте здійснення психологічних та соціально-психологічних досліджень вимагають наявності спеціальних знань і вмінь. Саме освоєння навчальної дисципліни «Організація та проведення психологічних та соціально-психологічних досліджень» значною мірою сприятиме розвитку необхідних теоретичних знань і практичних навичок для проведення психологічних та соціально-психологічних досліджень, зокрема: складати ефективні плани психологічних та соціально-психологічних досліджень, підбирати актуальні шляхи для реалізації психологічного дослідження, обирати відповідні стратегії і тактики статистичного опрацювання результатів проведених досліджень, застосовувати методи математичної статистики, обробляти результати за допомогою сучасних комп'ютерних програм, оформляти та презентувати результати соціально-психологічного дослідження.

Сумлінне вивчення дисципліни та дотримання запропонованих практичних рекомендацій сприятиме розвитку

наукового і критичного мислення здобувача вищої освіти, становленню конкурентноспроможного фахівця, здатного не лише примножити здобутки в галузі психологічних і соціально-психологічних досліджень, а й привести Україну до ПЕРЕМОГИ!

Розділ 1

НАУКА ТА ОСНОВИ СУЧАСНОГО НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Сутність поняття, функції та зміст науки

Для розвитку суспільства, тим паче у сучасних умовах, чи не найбільше значення має наука. Адже вона впливає та взаємодіє з багатьма сферами життєдіяльності людини, зокрема із інтелектуальною, соціальною, духовною, матеріальною [8].

Науку можна розглядати в різних вимірах:

- як вид суспільного поділу праці;
- як специфічну форму суспільної свідомості;
- як важливий чинник суспільного розвитку і як процес виробництва нових знань і їх використання;
- як процес пізнання закономірностей об'єктивного світу.

У сучасній літературі відображено декілька тлумачень поняття «наука». Узагальнюючи їх, можемо сказати, що *наука* – це діяльність людини, спрямована на отримання інформації про навколишній світ у всіх його виявах. З огляду на визначення, наука сприяє безперервному розвитку людини, її здібностей, знань і можливостей [17; 20].

Розвиток будь-якої галузі науки містить чотири фази. Розглянемо *фази розвитку науки* детальніше [28; 31; 38]:

Перша фаза. Вважається латентною, оскільки у цій фазі найчастіше відбувається лише зародок наукових праць, їхню роль ми можемо встановити лише через призму ретроспективного аналізу.

Друга фаза. Характеризується активним розвитком наукових ідей та різким зростанням наукової інформації.

Третя фаза. Наукові ідеї та інформація, які зародились у попередній фазі, активно експлуатуються та розвиваються.

Значно збільшується кількість дослідників, проте новизна та темпи розвитку певної науки знижуються.

Четверта фаза. Характеризується перенасиченням інформацією у певній науці, відбувається її систематизація та структурування. Внаслідок чого відбувається поділ на декілька галузей. Оскільки охопити все неможливо, то кожен науковець займає свою наукову нішу та розвиває її. Наприклад, коли психологія досягла максимуму в розвитку, почав відбуватись незворотній процес її поділу на менші галузі з метою їх детального вивчення. Так, ми отримали такі галузі психологічної науки, як: вікова психологія, історія психології, педагогічна психологія, соціальна психологія, юридична психологія, політична психологія, експериментальна психологія, порівняльна та зоопсихологія, патопсихологія, клінічна психологія, психологія праці, психологія сім'ї, гендерна психологія, психокорекція, психотерапія та ін., а також особливо актуальні в умовах повномасштабного збройного вторгнення російської федерації в Україну такі галузі психологічної науки, як психологія діяльності в особливих умовах, військова психологія, екстремальна та кризова психологія, психологічна абілітація та реабілітація та ін.

Пізнання та дослідження об'єктивного світу – *головна ознака та функція науки.* Для цього необхідно побудувати єдину, чітку, структуровану систему знань про ту чи іншу особливість навколишнього світу, яка дасть змогу виявити суттєві ознаки усіх явищ природи, особливостей функціонування суспільства, мислення та сприйняття. Відповідно, метою науки виступає пізнання та висвітлення законів розвитку та взаємовпливу суспільства і природи. Такі знання допоможуть отримати корисні для суспільства результати та визначити перспективи подальшого розвитку певної науки.

Завдання науки:

- підбір, опис, узагальнення, аналіз і детальне пояснення фактів;

- установлення основних механізмів взаємодії природи, суспільства, мислення;

- систематизація отриманих знань;

- пояснення суті явищ і процесів з метою прогнозування подій;

– визначення основних механізмів, напрямів і форм практичного застосування отриманих знань [2].

Основні види наукової діяльності дослідників визначають не лише їх основні завдання, а й функції науки. Найчастіше до функцій науки входять: пізнавальна, світоглядна, соціальна, виробнича, культурна. Основоположною вважається *пізнавальна функція*, оскільки визначається самою сутністю науки, призначення якої полягає в пізнанні, здійсненні відкриття та їх обґрунтування, подальшому прогнозуванні. Ця функція продукує виникнення нових наукових знань [19; 27].

Світоглядна функція передбачає дослідження об'єктивного відношення та сприйняття світу людиною. Також вважається, що в межах цієї функції науковці повинні розробляти наукові світоглядні універсалії і формувати відповідні ціннісні орієнтації.

На піку науково-технічної революції суттєво почала вирізнятися *соціальна функція*. Її значущість полягає у можливості застосування наукових напрацювань при розробці програм соціального та економічного розвитку країни. Соціальна функція тісно взаємодіє з іншими функціями та різними галузями природничих, суспільних і технічних наук.

Упровадження інновацій, нових форм організацій процесів, технологій та наукових нововведень здійснюються в рамках *виробничої функції*. Саме тому виробничу функцію часто називають техніко-технологічною. Вона сприяє розробці нових ідей та впровадженню їх у виробництво.

Досягнення сучасної науки демонструють неабиякий вплив на культурний розвиток особистості. *Культурна функція* реалізується через систему освіти, засоби масової інформації, публіцистичну і просвітню діяльність науковців, істотно впливає на зміст освітньо-наукових та освітньо-професійних програм, культурний розвиток людей в цілому.

Також науковці розглядають ширше функціональне поле науки. Дослідники пропонують розглядати такі функції (рис. 1).

Рисунок 1. Функції науки

1.2. Сутність наукової теорії та її роль у науковому дослідженні

Теорія – це вчення про узагальнений практичний досвід. Іншими словами, теорія побудована на результатах, отриманих на емпіричному рівні досліджень. Проте емпіричне дослідження неможливе без наукової теорії, теоретичної гіпотези, а отже, теоретична і емпірична частини дослідження тісно пов'язані і однаково важливі в науковому дослідженні. Результати дослідження впорядковуються, структуруються, вписуються у чітку систему, об'єднану загальною ідеєю, уточнюються на основі введених до теорії принципів, які дають змогу узагальнити і пізнати процеси і явища. Теорія виступає як форма синтетичного знання, в межах якого окремі поняття, гіпотези і закони втрачають колишню автономність і перетворюються на елементи цілісної системи наукових знань. Наукові теорії, що ґрунтуються на пізнанні об'єктивних законів природи, дозволяють передбачити явища, які можуть виникнути в майбутньому як результат дії цих законів [30].

Наукове дослідження у будь-якій галузі завжди має свій об'єкт і предмет. *Об'єкт дослідження* – це матеріальна або ідеальна система. Об'єктом дослідження виступає матеріальний світ та форми його відображення у свідомості людей, які існують незалежно від нашої свідомості, відбираються відповідно до мети дослідження. *Предмет дослідження* – це досліджувані з певною метою властивості об'єкта дослідження, ставлення до об'єкта [29]. Іншими словами, якщо об'єкт дослідження – це певне явище чи система, то предмет дослідження – це конкретизація, звуження кола досліджуваних аспектів в межах об'єкта.

До прикладу, якщо дослідження зосереджене на визначенні соціально-психологічних особливостей прояву адикції та їх корекції у підлітків з сімей трудових мігрантів, то об'єктом виступатиме адиктивна поведінка підлітків із сімей трудових мігрантів, а предметом – соціально-психологічні особливості проявів адикції та їх корекція у підлітків з сімей трудових мігрантів [11].

Метою наукового дослідження є всебічне та достовірне вивчення об'єкта та предмета, процесу або явища, їх структури,

взаємозв'язків та співвідношення на основі наукових принципів і методів пізнання, а також отримання і впровадження корисних результатів. Наприклад, науковиця О. Стельмах поле наукового дослідження визначає необхідністю встановити психологічні умови формування професійної Я-концепції майбутніх рятівників, то об'єктом дослідження буде професійна Я-концепція майбутніх рятівників, а предметом дослідження – психологічні умови формування професійної Я-концепції майбутніх рятівників під час навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі. Метою дослідження визначено: на основі теоретичного аналізу та емпіричного вивчення особливостей професійної Я-концепції майбутніх рятівників виявити психологічні умови та запропонувати засоби її цілеспрямованого формування під час навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі [40].

Кожна наукова робота, її мета, об'єкт і предмет визначаються конкретним науковим напрямом, в якому вона здійснюється. Отож, науковий напрям – це комплекс наук, у межах яких виконується певне наукове дослідження.

Науковці розглядають такі *структурні одиниці наукового напрямку*:

- наукові комплексні проблеми (сукупність проблем, які мають одну мету);
- наукові проблеми (сукупність теоретичних і практичних завдань, які потребують вирішення);
- наукові теми (визначене коло наукових питань);
- наукові питання (окремі завдання конкретної теми) [43].

Науковці розділяють дві *основні групи наукових досліджень*: фундаментальні та прикладні. До *фундаментальних наукових досліджень* належить теоретико-експериментальна діяльність, яка здійснюється з метою отримання нових знань про закономірності розвитку та взаємозв'язку природи, суспільства, людини. Головним завданням фундаментальних наук є пізнання законів, що визначають поведінку і взаємодію базисних структур природи і суспільства. До сфери проведення фундаментальних досліджень належать багато наукових галузей, зокрема фізико-математичні, технічні, біологічні та соціальні. Результатом фундаментальних досліджень може виступати не лише відкриття та опис нових, невідомих раніше

в науці законів, явищ або процесів, але й вивчення нових механізмів і закономірностей вже відомих законів і явищ.

До *прикладних наукових досліджень* входять наукова й науково-технічна діяльність, яка спрямована на практичне використання знань. Основною метою прикладних наук є вирішення пізнавальних і соціально-практичних проблем через застосування результатів фундаментальних наук [42].

1.3. Організація наукової діяльності в Україні та за її межами

В Україні наявна державна система організації та управління науковими дослідженнями. Саме вона регламентує наукову діяльність та спрямовує науку в найбільш важливе наукове русло, що сприятиме соціально-економічному розвитку держави. Виконавчим органом, котрий розробляє і здійснює заходи з проведення єдиної політики в галузі науки, є *Кабінет Міністрів України*. Відповідно до його постанови «Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України», «Міністерство освіти і науки України (МОН) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. МОН є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах освіти і науки, наукової, науково-технічної діяльності, інноваційної діяльності в зазначених сферах, трансферу (передачі) технологій, а також забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері здійснення державного нагляду (контролю) за діяльністю закладів освіти, підприємств, установ та організацій, які надають послуги у сфері освіти або провадять іншу діяльність, пов'язану з наданням таких послуг, незалежно від їх підпорядкування і форми власності» [36].

Безпосереднє керівництво науковою діяльністю в державі здійснює не лише Міністерство освіти і науки України, а й Національна Академія наук України, галузеві академії наук, галузеві і міжгалузеві міністерства, комітети та відомства.

Безпосередню *наукову діяльність в Україні* здійснюють: науково-дослідні і проектні установи; науково-дослідні центри Національної академії наук України; науково-дослідні

підрозділи та кафедри закладів вищої освіти; науково-дослідні заклади, які належать до системи галузевих академій наук; науково-дослідні, конструкторські, проектні, технологічні, а також наукові установи і профільні міністерства; науково-дослідні та проектні установи, промислові підприємства та об'єднання; науково-дослідні, технологічні, конструкторські та інші установи і центри, організовані на комерційній основі [23].

Потреби суспільства у поглибленні та систематичній роботі фундаментальних проблем у галузі суспільного життя, природознавства і техніки зумовили створення вищої наукової установи України, нею визначено *Національну академію наук*. Національна Академія наук як спеціалізований вищий галузевий орган науки здійснює координацію всіх наукових досліджень в Україні.

У провідних країнах світу існують різноманітні системи організації досліджень поза межами університетського сектору. Так, в Італії, Нідерландах, Швеції, Норвегії, створено систему національних наукових центрів, у Франції існує Центр національних досліджень. Для Європи такі наукові організації не є чимось винятковим, проте в кожній країні існують певні особливості їхньої діяльності. Ще у 1948 році в Німеччині створено Товариство Макса Планка (аналог Академії наук України). Воно успішно функціонує сьогодні і налічує близько 80 інститутів фундаментальних досліджень. В Угорщині спробували створити схожу систему – Товариство ім. Золтана Бая, яке об'єднувало 4 науково-дослідні інститути. Утім, робота товариства виявилася не надто вдалою, ймовірно, через низький попит на результати прикладних досліджень з боку угорської промисловості [50].

У Великій Британії окремі науково-дослідні центри створювалися на базі університетів, які паралельно займалися фундаментальними і прикладними дослідженнями. Значною мірою система організації науки і освіти США була запозичена в Англії. Проте наразі в США приблизно чверть університетів і коледжів залучені до науково-дослідної роботи, інші займаються освітньою діяльністю.

1.4. Тенденції розвитку сучасної науки

Сучасний науковий вектор спрямований на розвиток інтелектуального творчого потенціалу особистості. Провідним фактором зростання матеріального виробництва та розвитку держави є науково-технічний прогрес унаслідок інтелектуального розвитку та духовного зростання людей. Розвиток науки в сучасному суспільстві інтегрує науку в практику. Тенденція до тіснішого зв'язку науки з практикою визначає зближення між фундаментальними і прикладними науками. Відбуваються суттєві зміни в науці як системі знання, поглиблюються процеси диференціації та інтеграції наукового знання.

Умовах сьогодення наука виконує такі конкретні функції:

- пізнавальну – задоволення потреб людей у пізнанні законів природи, суспільства і мислення;
- культурно-виховну – розвиток культури, гуманізація виховання і формування інтелекту людини;
- практично-діючу – удосконалення виробництва і системи суспільної взаємодії.

Активний пошуковий характер – важлива ознака науки. Її основне призначення – постійний розвиток, дослідження, знаходження нових рішень і результатів з метою виявлення раціональних шляхів вирішення практичних завдань.

У XXI ст., як вважають дослідники, наука має вирішити:

- проблему ризиків і використання нових технологій;
- проблему альтернативної історії і стратегічного планування;
- проблему людини та її еволюції [32].

Наука вирізняється величезною кількістю характерних ознак. Сучасні дослідники науки виділяють у ній такі ознаки, як:

- універсальність (виявляється в тому, що вона корисна і дає знання, правдиві та необхідні для науки та життєдіяльності в цілому);
- фрагментарність (характеризується тим, що наука розділена на окремі галузі та дисципліни, тобто вивчає певні фрагменти реальності, які визначаються цими галузями та дисциплінами);

- загальну значущість (результати мають значення для усіх галузей науки та загалом суспільства);
- незавершеність (передбачає постійний розвиток та дискусивність);
- систематичність (виявляється в тому, що наука систематизує весь масив знань);
- спадкоємність (наука передбачає побудови нових знань на основі старого знання, через призму співвіднесення старого із новим);
- достовірність (потребує постійної перевірки знань, що становить основу науки);
- критичність (виражається у готовності науки поставити під сумнів і здійснити повторне дослідження навіть своїх основоположних результатів);
- раціональність (наука будується на раціональних засадах, спирається на закони логіки, процедури мислення, закономірності функціонування об'єктів);
- позаморальність (моральні оцінки стосуються лише діяльності дослідників, особливостей проведення досліджень і висвітлення результатів, а саме наукове знання не є ні моральним, ні аморальним);
- чутливість (визначається тим, що результати потребують емпіричної перевірки, сприйняття дослідником).

Практичні завдання

Практичне заняття № 1

Методологічні основи наукового дослідження

Питання для самоконтролю

1. Які основні поняття методології психологічної науки Ви знаєте?
2. Що таке наукове дослідження?
3. Які функції виконує наука?
4. Окресліть функціональне поле науки.
5. Опишіть ознаки сучасної науки.

Теми для рефератів і доповідей

1. Загальні поняття процесу пізнання.

2. Методичні основи наукового дослідження.
3. Основні принципи загальнонаукових досліджень.
4. Емпіричні, логічні та теоретичні пізнавальні завдання наукового дослідження.
5. Класифікація наукових досліджень.
6. Логіка та методологія наукового дослідження.

Практичне заняття № 2

Наукове дослідження як особлива форма пізнавальної діяльності

Питання для самоконтролю

1. Що є метою наукових досліджень?
2. Які дослідження належать до фундаментальних?
3. Які дослідження належать до прикладних?
4. Що є об'єктом наукового дослідження?
5. Охарактеризуйте предмет наукового дослідження.

Теми для рефератів і доповідей

1. Основи системного дослідження.
2. Принципи та методи наукового дослідження.
3. Рівні методів наукових досліджень.
4. Основні ознаки наукового дослідження.
5. Системність, доказовість та теоретичність наукового дослідження.
6. Етапи наукового дослідження.
7. Вплив особистості науковця на результати дослідження.

Практичне заняття № 3

Особливості наукової діяльності в Україні: аналіз і перспективи

Питання для самоконтролю

1. Що таке наукова діяльність?
2. Що впливає на підвищення ефективності організації науково-дослідної роботи?
3. Що знижує рівень науки в Україні?
4. Що впливає на наукову діяльність українців більшою мірою?

5. Чим відрізняється організація науково-дослідної роботи в Україні від закордонних моделей.

Теми для рефератів і доповідей

1. Установи, що здійснюють організацію наукової діяльності в Україні.

2. Нормативно-правове забезпечення наукової та науково-технічної діяльності.

3. Інституції та їх повноваження в сфері наукової та науково-технічної діяльності.

4. Основні принципи оцінювання результатів наукової діяльності.

5. Вчені ступені та наукові звання.

6. Психологічні механізми розвитку наукового потенціалу особистості.

7. Мотивація наукової діяльності в Україні.

8. Особливості гендерної політики в освіті та науці.

Практична робота

Наукове мислення молодого дослідника

Запропонуйте шляхи та методи формування наукового мислення у молодого дослідника. Розробіть практичні рекомендації або тренінгову програму, спрямовані на формування наукового мислення дослідника, враховуючи стан науково-дослідної роботи в Україні. Під час розробки необхідно також звернути увагу на страхи, упередження та особистісні якості молодого дослідника.

Розділ 2

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ: ОРГАНІЗАЦІЯ, ПЛАНУВАННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ

2.1. Теоретичні та емпіричні методи соціально-психологічного дослідження

Вибір і постановка наукових проблем завжди обумовлені об'єктивними та суб'єктивними причинами. У процесі вирішення проблеми чи не завжди доводиться виходити за межі вже відомих шляхів її вирішення, тому часто її неможливо вирішити за допомогою наявних методів із дотриманням звичних правил. Це демонструє доцільність планування дослідження. Буває, наукова проблема виникає тоді, коли наявні знання про неї є неповними, і виправити цю ситуацію можна за умови подальшого розвитку науки та практики в напрямі проблеми [9; 42].

Психологічні та *соціально-психологічні дослідження здійснюються на теоретичному та емпіричному рівнях*. На теоретичному рівні дослідження використовуються такі загальнонаукові методи [6; 10]:

- аналіз (для ґрунтового вивчення предмета дослідження передбачає його практичне розчленування на складові елементи);
- синтез (вивчення об'єкта дослідження через призму його цілісності, у єдиному і взаємному зв'язку його частин, дає змогу з'єднувати окремі частини чи сторони об'єкта в єдине ціле);
- дедукція (спочатку передбачає дослідження стану об'єкта в цілому, а потім вже вивчаються його складові елементи);
- порівняння (зіставлення предметів або явищ з метою подальшого визначення наявності відмінності або ж схожості між ними);

– абстрагування (передбачає акцентуацію дослідника на цікавих для нього сторонах об'єкта та предмета дослідження, відповідно – відволікання від неважливих властивостей, зв'язків і відношень між ними);

– моделювання (непрямий, опосередкований метод наукового дослідження об'єктів пізнання, який ґрунтується на застосуванні моделі як засобу дослідження) [18; 43].

Найбільш уживаними серед методів емпіричного рівня є [21]:

– спостереження (характеризується цілеспрямованим вивченням поведінки і особливостей діяльності особистості в природних умовах, а також вимагає від дослідника безпосереднього сприйняття результатів);

– експеримент (найважливіша складова наукових досліджень, передбачає апробацію знання досліджуваних явищ у контрольованих або штучно створених умовах, дає змогу досліднику активно і цілеспрямовано чинити вплив, створюючи штучні чи звичайні умови, залежно від плану дослідження та необхідності виявлення певних властивостей);

– опитування (передбачає, що учасник дослідження дає відповіді на серію запитань, які йому пропонує дослідник);

– бесіда (метод, за допомогою якого можна отримання інформацію від респондента в процесі вербальної комунікації, дотримуючись спеціальної програми);

– тести (дають змогу встановити рівні вираженості, характерні ознаки психологічних особливостей досліджуваних за допомогою стандартизованих завдань);

– анкетування (метод, який дозволяє отримати важливу для дослідника інформацію про досліджуваного на основі його письмового самозвіту);

– аналіз документів (методом збирання фактів про учасника дослідження, що матеріалізовані у тій чи іншій формі);

– вивчення продуктів діяльності (система дослідження, яка спрямована на збір, систематизацію, узагальнення та пояснення результатів певної діяльності людини, зокрема навчальної, трудової, ігрової та ін.);

– експертна оцінка (передбачає аналіз будь-якої ситуації, оцінку нововведень, того чи іншого способу поведінки в конкретній ситуації, на основі чого має бути підготовлено експертний висновок).

2.2. Особливості розробки плану (програми) дослідження

Проведення дослідження започатковується розробкою плану (програми). *Програма дослідження* – це документ, який допомагає досліднику регламентувати та контролювати всі етапи організації та проведення конкретного дослідження. Програма дослідження охоплює теоретичне обґрунтування методологічних підходів, а також методичних прийомів щодо вивчення досліджуваного явища або процесу. У програмі зазначається мета, завдання дослідження, надається обґрунтування методів дослідження, а також окреслюються основні шляхи і форми впровадження результатів у практику. Програма дослідження є основою дослідження, яка контролює його, зменшує ймовірність похибки, окреслює його змістовно-смыслову цінність, забезпечуючи якість та надійність отриманих результатів [4; 33].

Основні вимоги до формування програми дослідження:

- теоретико-методологічна обґрунтованість;
- структурованість, наявність усіх структурних елементів;
- логічна послідовність у побудові програми;
- гнучкість програми.

Основні функції, які виконує програма дослідження:

- методологічну – дає змогу окреслити та обґрунтувати проблему, задля вирішення якої проводиться соціально-психологічне дослідження; сформулювати його мету і окреслити основні завдання; зафіксувати вихідні положення про досліджуваний об'єкт та визначити предмет; зіставити власне дослідження з тими, що проводилися раніше в рамках обраної проблематики;

- методичну – сприяє якісній розробці загального логічного плану дослідження; визначенню методів дослідження, збору і аналізу інформації; розробити детальну програму дослідження; узагальненню результатів дослідження;

- організаційну – передбачає розроблення чіткої системи розподілу дослідницьких завдань між членами науково-дослідної групи (якщо така є); здійснення контролю за процесом дослідження, вибір форми, виду чи журналу для публікації результатів дослідження та ін. [4].

Найчастіше створенню програми дослідження передують розробка концепції дослідження, яка визначає його основну ідею. Для зручності та контролю послідовності здійснення дослідження програму доцільно розділити на певні частини.

Розділи програми дослідження:

– *методологічний* (повинен охоплювати такі елементи: наукову проблему, яка визначає необхідність здійснення дослідження (обґрунтування причин проведення); вибір теми дослідження та визначення об'єкта і предмета дослідження відповідно до обраної теми; структурно-логічний аналіз об'єкта; визначення мети і основних дослідницьких завдань; за необхідності – обґрунтування робочих гіпотез, проте гіпотези не є обов'язковим елементом програми соціально-психологічного дослідження);

– *методико-процедурний* (містяться: методика дослідження (методи збирання, обробки та аналізу даних); формування вибіркової сукупності (тип вибірки, структура вибіркової сукупності, обсяг вибірки); інструментарій для збору інформації);

– *експериментальних досліджень* (детальний опис процедури експериментального дослідження з метою уникнути похибок та інших недоліків);

– *обробки отриманих результатів* (здійснюється обробка даних, аналіз та узагальнення результатів дослідження з подальшою теоретичною інтерпретацією отриманого фактичного матеріалу).

Отримані та опрацьовані результати наукового дослідження подаються у вигляді підсумкового документа: звіту про науково-дослідну роботу, інформаційної записки, тез доповіді, статті, кваліфікаційної роботи, дисертації та ін.

Переваги планування дослідження очевидні, оскільки воно дає змогу уникнути багатьох дослідницьких проблем і недоліків. Розглянемо детальніше *переваги планування соціально-психологічного дослідження*:

– отримати результати у вигляді універсального математичного обґрунтування досліджуваного об'єкта, враховуючи дії багатьох факторів, що уможливорює використання отриманих результатів в умовах різних наукових ситуацій;

- знизити ризик виникнення похибок чи помилок у експерименті та виключити вплив факторів, що заважають;
- одержати для досліджуваних об'єктів математичний опис з оптимальними властивостями та якостями;
- приймати рішення щодо подальших дослідницьких дій на основі чітких формалізованих правил;
- можливість установити оцінку впливу певних факторів на досліджуваний процес, а також визначити особливості взаємодії цих факторів;
- скласти поетапну програму досліджень, у якій на перших етапах виконуються орієнтовні дослідження із залученням великої кількості факторів, які були зафіксовані на різних рівнях дослідження, а на заключних – проведення докладних експериментів, задіявши невелику кількість істотних факторів.

2.3. Етапи соціально-психологічного дослідження

На першому етапі соціально-психологічного дослідження необхідно обрати проблему, над вивченням якої триватиме робота. Зокрема, розкрити стан розробленості проблеми та обґрунтувати доцільність її подальшого дослідження. Завершальною частиною етапу буде формулювання припущення (робочої гіпотези). На цьому етапі необхідно використовувати методи теоретичного аналізу: аналіз наукової літератури, синтез, узагальнення та систематизація даних, порівняння наявних досліджень у рамках обраної проблеми, абстрагування з метою моделювання власного дослідження.

На другому етапі необхідно визначити об'єкт і предмет, сформулювати мету і завдання дослідження, а також змінні дослідження: залежні та незалежні, латентні (проміжні). Другий етап планування дослідження передбачає підбір методів і методик.

Як зазначають науковці С. Важинський та Т. Щербак, кожен науковий метод має відповідати таким критеріям, як:

- ясність;
- загальна зрозумілість методу;
- здатність методу забезпечувати досягнення певної мети;

- підпорядкованість методу досягненню певної мети, розв'язанню певних конкретних завдань;
- детермінованість;
- націленість;
- економічність;
- результативність;
- надійність;
- сувору послідовність використання методу;
- здатність методу з великою ймовірністю забезпечувати отримання бажаного результату;
- здатність методу досягати певних результатів із найменшими витратами засобів і часу [4].

На третьому етапі проводиться власне дослідження, основне завдання якого – збір первинних емпіричних даних. Часто на цьому етапі здійснюють пілотажне (пробне) дослідження, яке дасть змогу точніше сформулювати гіпотезу, переглянути завдання та доопрацювати методики дослідження.

Четвертий етап передбачає обробку результатів емпіричного дослідження. Активно використовуються методи математичної статистики для обґрунтування та статистичного підтвердження результатів дослідження. Це також допоможе підтвердити або ж спростувати гіпотезу дослідження.

На п'ятому етапі відбувається аналіз та інтерпретація отриманих результатів. На відміну від попередніх, цей етап не вимагає дотримання чіткої структури та алгоритму, він вважається доволі творчим. Проте все ж необхідно дотримуватись певних правил, зокрема: здійснювати детальний опис отриманих результатів, надавати трактування та обґрунтування, за можливості чи необхідності – посилатись на схожі авторитетні дослідження.

Приблизна логічно-структурна схема соціально-психологічного дослідження зображена на рис. 2. Вона може дещо змінюватись залежно від тематики, завдань і специфіки проведення дослідження.

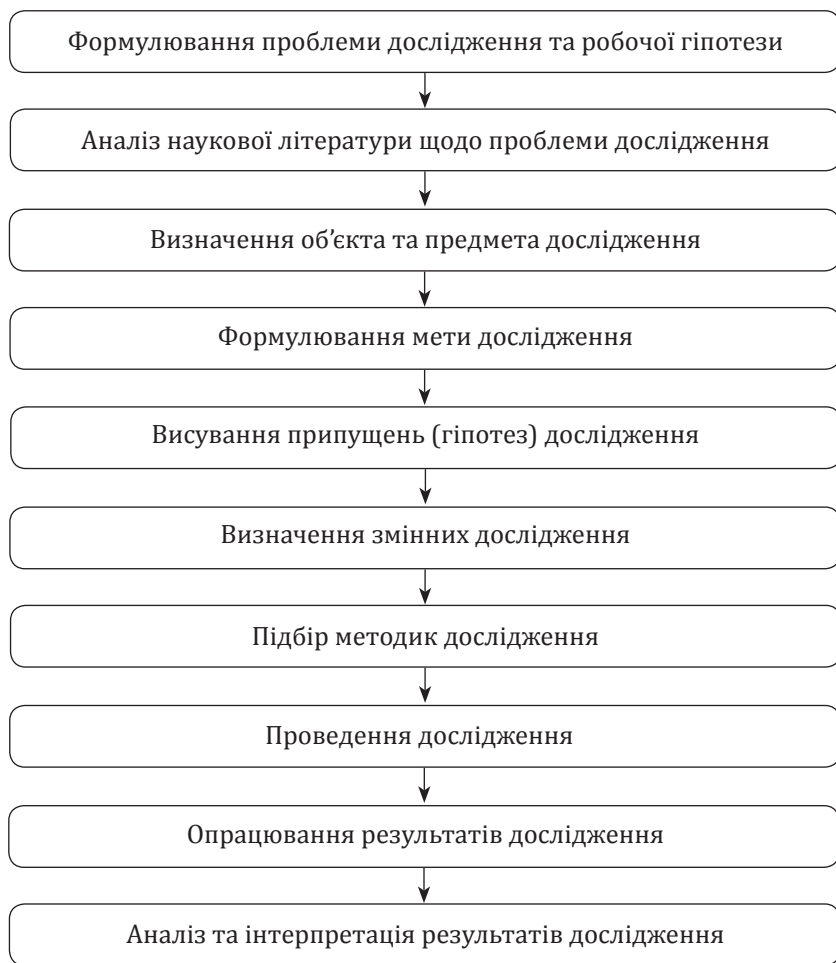

Рисунок 2. Логічно-структурна схема соціально-психологічного дослідження

2.4. Обґрунтування актуальності теми дослідження

Актуальність – значимість, важливість будь-чого на цей момент. *Актуальність дослідження* – це цінність досліджуваної проблеми на сучасному етапі розвитку науки, її значимість для суспільства в цілому, а також обґрунтування обраної теми дослідження. *Актуальність теми* – ступінь її наукової доцільності у дослідженні та вирішенні саме цієї проблеми [25].

Актуальність – це обов'язкова вимога до будь-якого наукового дослідження, тому його вступ повинен починатися з обґрунтування актуальності обраної теми. Наукову зрілість і професійну підготовленість науковця визначає те, як він уміє вибрати тему, наскільки правильно розуміє та оцінює з погляду сучасності і соціальної значущості. Найважливіше – повною мірою викласти суть проблемної ситуації, яка продемонструє актуальність теми. Актуальність теми визначається через призму доцільності розкриття об'єкта й предмета дослідження в умовах сьогодення. Актуальність об'єкта та предмета дослідження повинна бути очевидною і не викликати сумнівів в інших фахівців. Деякі науковці висвітлюють актуальність через призму напрацювань інших науковців, демонструючи потребу серед дослідників.

Наприклад, досліджуючи проблему життєвої перспективи у осіб із набутою інвалідністю, науковицею О. Клименко актуальність теми подається так: «життєва перспектива особистості, як відображення сприйняття особою власного життя у сукупності подій і смислів у контексті цілісності континууму минуле – майбутнє, є мотиваційно-сисловою передиспозицією щодо формування та творення власного майбутнього. Дослідженням життєвої перспективи в психології займались Ж. П. Вірна, М. Р. Гінзбург, А. Є. Левенець, К. В. Карпінський, В. Г. Панок, І. О. Ральнікова, Г. В. Рудь, Л. В. Сохань та інші. Вивченню життєвої перспективи, як складової психологічного часу і життєвого шляху особистості, присвячені роботи Я. В. Васильєва, В. І. Ковальова, О. О. Кроніка, Є. І. Головахи, Г. С. Шляхтина, Р. Кастенбаума, Т. Коттл, К. Левіна, Ж. Нюттена. Інколи життєву перспективу розглядають крізь призму біографічних підходів та концепції життєтворчості (С. Л. Рубінштейн, І. С. Кон, І. П. Маноха, В. А. Роменець, Т. М. Титаренко,

Р. А. Ахмерова, О. Ю. Коржова). Особливості формування життєвої перспективи у специфічній ситуації обмеження можливостей фізичного чи сенсорного функціонування людини розглядаються в працях В. Е. Чудновського, О. В. Суворова, В. Д. Москаленко, В. Г. Булигіної, О. О. Нісратова. Проблемою становлення життєвого шляху в специфічних умовах індивідуального розвитку займались Л. В. Тищенко, Г. Ю. Мустафаєв» [15].

Інші акцентують на соціальних, економічних, політичних факторах, які визначають актуальність дослідження. Наприклад, досліджуючи особливості проявів адикції у підлітків з сімей трудових мігрантів, дослідниця О. Заверуха висвітлює актуальність у такому контексті: «Сучасна соціально-політична ситуація в країні характеризується обраною стратегією демократизації, глобалізації, входження до загальноосвітніх процесів та економічного європейського ринку. ... Трудова міграція, як явище, об'єктивно впливає на розвиток соціально-економічних та суспільно-політичних відносин у країні. Проте, одним із негативних соціальних наслідків неконтрольованої трудової міграції є надважлива проблема – бездоглядні діти. Важливість виконання цього завдання підтверджується положеннями, відображеними у нормативно-правових документах: Конвенції ООН про права дитини, Законах України: «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про зайнятість населення», «Про основні засади державної міграційної політики України», «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», наказу МОН України «Про проведення соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів» та ін.» [11].

Також часто науковці зосереджуються на певній професійній діяльності, віці, гендерній приналежності тощо. Наприклад, досліджуючи проблему формування емпатії рятувальників, актуальність може визначатись так: роль емпатії в особистісному розвитку тривалий час є предметом наукових досліджень. Це пов'язано з тим, що емпатія, як соціально-психологічний феномен, суттєво впливає на особистість в цілому, підвищує мотивацію, продуктивність та ефективність її діяльності. Емпатію вважають важливим чинником індивідуального та професійного розвитку особистості, зокрема у професіях соціономічного типу. Науковці слушно стверджують,

що емпатія є необхідною умовою розвитку емоційної зрілості особистості та міжособистісного взаєморозуміння. Емпатія сприяє розвитку гуманних відносин та альтруїстичного стилю поведінки. Емпатійне співчуття, співпереживання є мотивом вибору та успішної реалізації фахівця у професіях допомагаючого типу, до яких, зокрема, належать рятувальники [3].

2.5. Визначення об'єкта, предмета, мети та завдання дослідження

Об'єкт дослідження – це явище або процес, що визначає наукову проблему, яку, власне, і обрано для вивчення. Предмет дослідження – певна частина об'єкта дослідження, явище або процес, що знаходиться в межах об'єкта та може розглядатись як його компонент. У співвідношенні об'єкт і предмет дослідження розглядаються як загальне (об'єкт) і часткове. В об'єкті звучується коло наукових пошуків, що і є предметом дослідження. Увага науковця повинна бути спрямована на емпіричне дослідження предмета, оскільки саме предмет дослідження характеризує тему наукового дослідження. Для якісного подальшого дослідження необхідно правильно сформулювати об'єкт та предмет власного дослідження. Розглянемо приклади об'єкта та предмета у деяких дисертаціях сучасних науковців. *Наприклад, досліджуючи проблему становлення життєвої перспективи особистості в ситуації набутої інвалідності, пропонується визначити об'єктом життєву перспективу особистості, а предметом – смислові та часові аспекти становлення життєвої перспективи в ситуації набутої інвалідності [15]. Так, у дослідженні особливостей розвитку професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки об'єктом виступає професійна самореалізація майбутніх фахівців із пожежної безпеки, а предметом – соціально-психологічні особливості розвитку професійної самореалізації майбутніх фахівців із пожежної безпеки [45].*

Одним із важливих етапів соціально-психологічного дослідження є визначення мети та завдань. Мета наукового дослідження – різнобічне вивчення об'єкта, його зв'язків, структури, що сприятиме отриманню корисних результатів і впровадженню їх у практику. Мета дослідження характеризується

як кінцевий результат дослідження, на досягнення якого спрямовані науково-дослідні дії. Формулювання мети має бути чітким, оскільки це одна з найважливіших вимог до програми наукового дослідження [14].

Мета отримує продовження у завданнях дослідження: розвивається і конкретизується. Завдання визначаються як основні етапи наукового дослідження, покликані сприяти досягненню основної мети соціально-психологічного дослідження.

Завдання наукового дослідження спрямовані на:

- вирішення основних теоретичних питань, які характеризують проблему дослідження (введення та наукове обґрунтування нових досліджуваних понять, розкриття їх сутності і змісту; розроблення нових критеріїв, умов і факторів застосування певних методик і методів);

- поглиблення та уточнення природи, особливостей та структури об'єкта дослідження, а також для узагальнення актуального стану предмета дослідження;

- пошуку засобів та шляхів удосконалення явища, процесу, що досліджується;

- експериментальної перевірки запропонованих рекомендацій щодо розв'язання проблеми, розробки методичних рекомендацій для їх упровадження у практику [22].

Отже, визначення мети і завдань дослідження – один із найважливіших етапів вирішення наукової проблеми. Розглянемо формулювання мети та завдань у працях сучасних науковців. *Наприклад, сучасний науковець Р. Яремко визначає: «об'єкт дослідження – професійна самореалізація майбутніх фахівців з пожежної безпеки, предмет дослідження – соціально-психологічні особливості розвитку професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки. Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично визначити соціально-психологічні особливості розвитку професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки. Для досягнення мети було висунуто такі завдання дослідження: 1. Провести теоретико-методологічний аналіз сучасних наукових підходів до вивчення проблеми професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки. 2. Виокремити провідні компоненти професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки та визначити їх значення в особистісному і професійному становленні цих фахівців. 3. Емпірично*

дослідити соціально-психологічні особливості професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки на особистісному та міжособистісному рівнях. 4. Розробити та апробувати комплексну соціально-психологічну програму розвитку професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки і оцінити її ефективність. Варто зазначити, що четверте завдання сформульоване в рамках проведення формульованого експерименту» [45]. А дослідниця О. Клименко у своїй роботі об'єкт, предмет та мету визначає так: «об'єкт дослідження – життєва перспектива особистості, предмет дослідження – смислові та часові аспекти становлення життєвої перспективи в ситуації набутої інвалідності. В цьому випадку мета дослідження – визначити особливості життєвої перспективи та динаміку її становлення залежно від походження та тривалості ситуації набутої інвалідності Для досягнення поставленої мети визначено завдання дослідження: 1. Проаналізувати існуючі підходи до розуміння феномена життєвої перспективи особистості та, на основі виокремлених характеристик, сформуувати теоретичну модель становлення життєвої перспективи в ситуації набутої інвалідності. 2. Обґрунтувати методологічні засади дослідження життєвої перспективи особистості, підібрати відповідний психодіагностичний інструментарій, здійснити необхідну модифікацію методик. 3. Емпірично визначити зміст життєвої перспективи в ситуації набутої інвалідності, визначити чинники та специфіку її формування. 4. Розробити рекомендації до психологічного супроводу та створення реабілітаційних програм для осіб з інвалідністю, зокрема для осіб з набутою інвалідністю» [15].

2.6. Ознаки та змінні психологічного дослідження

Психологічні явища, які досліджуються, називаються ознаками. Досліджуваними ознаками можуть бути: рівень тривожності чи самооцінки, інтенсивність реакції, вибраний колір, час, витрачений на виконання завдання тощо. Змінні, що відповідають цим ознакам, є випадковими величинами, оскільки наперед не відомі значення, яких вони можуть набути у конкретному дослідженні. Проведення математичної обробки

результатів досліджень передбачає числовий спосіб їх подачі. Надання за певними правилами числових значень отриманим результатам або подіям називають шкалюванням, або присвоєнням числових значень. Іншими словами, результати досліджень повинні бути виміряні та подані за допомогою спеціальних шкал [26].

Незалежна змінна. Якщо змінною маніпулює експериментатор, як це відбувається в ситуації, де він варіює величинами експериментальних впливів у різних групах досліджуваних або пропонує тій самій групі різні впливи в різних умовах дослідження, то її називають незалежною змінною [16].

Незалежні змінні можна систематизувати на основі походження або джерел умов, котрими маніпулюють. Є три основні типи незалежних змінних: ситуаційні змінні (наприклад, позитивне ставлення до певного політичного лідера, яке змінилось унаслідок негативної ситуації), змінні, пов'язані з психологічними характеристиками суб'єктів дослідження (особистісні якості та властивості), та органічні змінні, генетично притаманні досліджуваним (вік, стать).

Залежна змінна – це та, яку обирає експериментатор, щоби зафіксувати ефект експериментального впливу, тобто впливу незалежної змінної на залежну. Вона є важливою групою змінних у будь-якому науковому дослідженні. Ці змінні отримали назву «залежних змінних» тому, що зміни в поведінці, ставленні людини до певних ситуацій, стани організму залежать від експериментальних маніпулювань або ситуаційних чи органічних факторів. Їх вимірювання в експериментальному дослідженні може здійснюватися абсолютно різними способами.

Побічні або латентні змінні. Результати змін, що фіксуються дослідником у залежній змінній, вимагають інтерпретації, основою якої є взаємозв'язок між незалежною і залежною змінними. Добре, коли зміни показників залежної змінної дають змогу чітко зафіксувати ефект впливу на неї незалежної змінної. Проте часто виникає ситуація, коли встановити такий взаємозв'язок дуже важко або він є однозначним. Побічні змінні певним чином конкурують з незалежною змінною. Не завжди можна знати, чи вплинула на результат саме та змінна, якою маніпулювали, чи до цього впливу додалися інші непередбачені змінні [5; 26].

Практичні завдання

Практичне заняття № 4

Принципи організації соціально-психологічного дослідження

Питання для самоконтролю

1. На яких рівнях здійснюється соціально-психологічне дослідження?
2. Які методи теоретичного дослідження використовуються у соціально-психологічному дослідженні?
3. Які методи емпіричного дослідження використовуються у соціально-психологічному дослідженні?

Теми для рефератів і доповідей

1. Валідність в організації наукового соціально-психологічного дослідження і його результатів.
2. Загальнонаукові принципи у соціально-психологічному дослідженні.
3. Фундаментальні принципи соціально-психологічного дослідження.
4. Приватно-наукові принципи у соціально-психологічному дослідженні.

Практичне заняття № 5

Специфіка планування соціально-психологічного дослідження

Питання для самоконтролю

1. З чого необхідно розпочати планування дослідження?
2. Які особливості складання програми соціально-психологічного дослідження вам відомі?
3. Які основні вимоги встановлюються до формування програми соціально-психологічного дослідження?
4. Які основні функції виконує програма дослідження?
5. З яких розділів складається програма дослідження?
6. Які переваги у планування соціально-психологічного дослідження?

Теми для рефератів і доповідей

1. Вибір методології, опорних теоретичних положень дослідження.

2. Визначення ходу та передбачуваних результатів дослідження.
3. Побудова гіпотези дослідження, вибір методів дослідження.
4. Особливості складання робочого плану.
5. Стратегії досліджень в експериментальній психології.
6. Експериментальна вибірка в психологічному дослідженні.
7. Експериментальні змінні в психологічному дослідженні.

Практичне заняття № 6 **Особливості проведення** **соціально-психологічного дослідження**

Питання для самоконтролю

1. Назвіть етапи соціально-психологічного дослідження.
2. Що таке актуальність дослідження? Як вона формується та що її визначає?
3. Що таке об'єкт дослідження?
4. Що таке предмет дослідження?
5. Для чого потрібна мета дослідження?
6. Як формулювати завдання наукового дослідження?
7. Які змінні використовуються у соціально-психологічному дослідженні?

Теми для рефератів і доповідей

1. Особливості експериментального дослідження в психології.
2. Вимоги до експериментатора та діагностичних методик.
3. Порядок проведення наукового дослідження.
4. Методи зведення результатів експериментальних досліджень.

Практична робота **Планування та проведення** **соціально-психологічного дослідження**

1. Оберіть тему дослідження.
2. Обґрунтуйте актуальність дослідження.
3. Сформулюйте гіпотезу дослідження.
4. Визначте об'єкт і предмет дослідження.
5. Сформулюйте мету і окресліть завдання дослідження.
6. Обґрунтуйте вибірку дослідження.
7. Підберіть змінні дослідження.
8. Підберіть комплекс психодіагностичних методик.

9. Проведіть дослідження та зафіксуйте отримані результати у програмному забезпеченні Microsoft Excel.

Це завдання охоплює три перші етапи соціально-психологічного дослідження. Нижче наведено детальний опис та послідовність дій для виконання практичного завдання.

Перший етап

Із запропонованих у додатку А тем оберіть найбільш актуальну для Вас, з якою Ви зможе працювати впродовж навчального курсу.

Обравши тему дослідження, необхідно обґрунтувати її актуальність, розкрити стан розробленості, визначити її наукову важливість та перспективу, на основі викладеного матеріалу. Врахуйте, що на цьому етапі необхідно використовувати методи теоретичного аналізу: аналіз наукової літератури, синтез, узагальнення та систематизація даних, порівняння наявних досліджень у рамках обраної проблеми, абстрагування з метою моделювання власного дослідження. Також доцільно виокремити теоретико-методологічну базу дослідження (дод. Б).

Оскільки завершальною частиною цього етапу буде формулювання припущення, то необхідно висунути робочу гіпотезу, яка дасть змогу окреслити наступні етапи і методи дослідження.

Другий етап

Відповідно до обраної теми визначте об'єкт та предмет дослідження, сформулюйте мету і окресліть завдання дослідження, як було запропоновано у прикладах. Ураховуючи всі вимоги, визначте вибірку дослідження та обґрунтуйте її доцільність. На основі теоретичного аналізу наукової літератури оберіть змінні (залежні, незалежні, а за можливості і латентні (проміжні)), які допоможуть здійснити ґрунтовне дослідження та висвітлення обраної проблеми. Врахувавши всі необхідні змінні, потрібно підібрати комплекс психодіагностичних методик, який забезпечить повноцінне дослідження проблеми.

Третій етап

Організуйте проведення дослідження. Проведіть інструктаж для досліджуваних, окресліть етапи майбутнього дослідження та визначте умови вашої подальшої співпраці. Деякі дослідники на цьому етапі визначають мотивацію респондентів до участі в дослідженні, а також підписують згоду участі у дослідженні. Після проведення дослідження необхідно опрацювати емпіричні дані, створити базу даних (найчастіше дослідники працюють у програмному забезпеченні Microsoft Excel та SPSS).

Отримані результати необхідно всебічно проаналізувати та підготувати роботу до здачі.

Розділ 3

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ МАТЕМАТИЧНОЇ СТАТИСТИКИ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

3.1. Особливості використання методів математичної статистики у психології

Дослідження та експерименти, психодіагностика, підготовка звітів і виступів на конференціях – з цими та іншими роботами стикаються майже всі практичні психологи закладів вищої освіти, психотерапевти, психологи-дослідники [16; 47]. Щоб виклад матеріалів дослідження не викликав сумнівів, міг бути аргументований та об'єктивно оцінений колегами, необхідно дещо більше, аніж теоретичне дослідження.

Власний досвід наукових досліджень та пов'язаних із ними дискусій дає змогу зробити такий висновок: щоб довести доцільність, якість, істинність дослідження та зрештою власну правоту, необхідно посылатись на результати конкретних досліджень, у яких для опису, обробки та аналізу даних застосовано математичний апарат.

Математична статистика – це порівняно сучасна галузь математичної науки, яка дає змогу здійснити статистичний опис результатів експериментів і спостережень, а також побудувати математичні моделі.

Завдання математичної статистики:

- вказати способи групування даних, отриманих у результаті проведених досліджень або спеціально спланованих експериментів;
- розробити методи аналізу статистичних даних відповідно до мети та завдань дослідження.

Математична статистика складається із двох основних розділів: *описової статистики та статистичних висновків.*

Описова статистика застосовується тоді, коли необхідно здійснити узагальнення показників змінних, які отримані в результаті проведених досліджень, або виявити взаємозв'язки між двома і більше змінними. За допомогою описової статистики можемо всебічно оцінити нову інформацію. Іншими словами, описова статистика виконує наукову функцію опису об'єктів дослідження [49; 51].

За допомогою *статистичних висновків* можемо оцінити точність, надійність і ефективність вибіркової статистики, виявити похибки, які виникають у процесі статистичних розрахунків (статистичне оцінювання), а також узагальнити параметри генеральної сукупності, отримані на підставі описових статистик (перевірка статистичних гіпотез).

Головна мета наукових досліджень – отримання нового знання про великі класи явищ, осіб або подій, які прийнято називати генеральною сукупністю. *Генеральна сукупність* – це загальна сукупність усіх об'єктів дослідження, а вибірка – її частина, яка відповідає генеральній сукупності, оскільки сформована у певний науково обґрунтований спосіб. Кількість об'єктів у генеральній сукупності називають обсягом генеральної сукупності. У процесі статистичних спостережень вивчають ознаки (одну чи кілька), що притаманні об'єктам цієї сукупності. Ознаки можуть бути кількісними або якісними. Для подальшого опрацювання ці ознаки необхідно внести у програму.

Потрібно перекодувати дані з метою статистичного опрацювання емпіричних результатів дослідження у програмі SPSS. Першим етапом у кодуванні є коротка назва кожного запитання з анкети або шкали методики (наприклад: «На якому факультеті Ви навчаєтеся?» – Факультет або високий рівень емпатії – В.Р.Е.). У першому стовпці «Name» (рис. 3.1) вносять коди-назви питань з анкети чи шкали тесту – це змінні для введення в SPSS. У стовпець «Values» можна внести значення цих змінних.

	Name	Type	Width	Decimals	Label	Values	Missing	Columns	Align	Measure	Role
1	Асеривні_діл	Numeric	8	2		{1,00, в.р.а...	None	8	Right	Nominal	Input
2	Соціальний_...	Numeric	8	2		{1,00, в.р.с...	None	8	Right	Nominal	Input
3	Пошук_соц...	Numeric	8	2		{1,00, в.р.п...	None	8	Right	Nominal	Input
4	Обережні_діл	Numeric	8	2		{1,00, в.р.о...	None	8	Right	Nominal	Input
5	Імпульсивні...	Numeric	8	2		{1,00, в.р.і...	None	8	Right	Nominal	Input
6	Уникнення	Numeric	8	2		{1,00, в.р.у...	None	8	Right	Nominal	Input
7	Маніпуляти...	Numeric	8	2		{1,00, в.р.м...	None	8	Right	Nominal	Input
8	Асоціальні_...	Numeric	8	2		{1,00, в.р.а...	None	8	Right	Nominal	Input
9	Агресивні_діл	Numeric	8	2		{1,00, в.р.а...	None	8	Right	Nominal	Input
10	Рациональн...	Numeric	8	2		{1,00, підви...	None	8	Right	Nominal	Input
11	Емоц_канал	Numeric	8	2		{1,00, підви...	None	8	Right	Nominal	Input
12	Інтуїтивний...	Numeric	8	2		{1,00, підви...	None	8	Right	Nominal	Input
13	Установки	Numeric	8	2		{1,00, підви...	None	8	Right	Nominal	Input
14	Проникаюч...	Numeric	8	2		{1,00, підви...	None	8	Right	Scale	Input
15	Ідентифікація	Numeric	8	2		{1,00, підви...	None	8	Right	Scale	Input
16	Рівні_емпапi	Numeric	8	2		{1,00, дуже...	None	8	Right	Scale	Input
17	Рівні_тривоги	Numeric	8	2		{1,00, низьк...	None	8	Right	Scale	Input
18	Рівні_рефл...	Numeric	8	2		{1,00, висок...	None	8	Right	Scale	Input

Рисунок 3.1. Приклад внесення змінних дослідження в SPSS

Статистичні гіпотези – це гіпотези про вибіркові значення психологічних показників (в експерименті це показники залежних змінних). Перевірка статистичних гіпотез є частиною аналізу емпіричних даних у соціально-психологічному дослідженні, за умови, якщо отримані показники чи зв'язки не очевидні і постає необхідність оцінити достовірність тверджень. Розрізняють формулювання нуль-гіпотези (H0) та альтернативної гіпотези (H1). Нуль-гіпотези (H0) – гіпотези про відсутність відмінностей між значеннями змінної в різних умовах, а альтернативні гіпотези (H1) – про наявність відмінностей між значеннями змінної в різних умовах (або наявність зв'язку між змінними). *Наприклад, гіпотеза «H0»: «не існує відмінності у показниках стресостійкості у двох досліджуваних групах».* Зазвичай, до нульової гіпотези відносимо те, що хочемо спростувати, якщо перед нами стоїть завдання довести значущість відмінностей. Логічним запереченням нульової гіпотези є альтернативна гіпотеза і позначається вона як H1. *Наприклад, гіпотеза «H1»: «існують відмінності у показниках стресостійкості у двох досліджуваних групах».* Найчастіше альтернативна гіпотеза – це те, що ми хочемо довести. Нульову й альтернативну гіпотези прийнято подавати у парі.

3.2. Описова статистика: як отримати основні характеристики групи досліджуваних осіб

Отримати основні характеристики емпірично досліджуваної групи осіб можна використавши програму SPSS. Розрахунок відсоткових характеристик актуальний тоді, коли нам потрібно отримати інформацію, наприклад, який у дослідженні відсоток чоловіків, який – жінок; у скількох досліджуваних виявлено високий рівень емпатії, а у скількох – середній та низький; скільки відсотків осіб погодились із твердженням, а скільки – ні. Здійснити розрахунок відсоткових значень можна, виконавши такий алгоритм дій.

1. Відкрийте застосунок SPSS.
2. У застосунку необхідно відкрити файл із уже введеними і збереженими даними.
3. Увійдіть у пункт меню «Аналіз» (Analyze), оберіть пункт «Описові статистики» (Descriptive Statistics) і в цьому пункті підпункт «Відсотки» (Frequencies) (рис. 3.2).

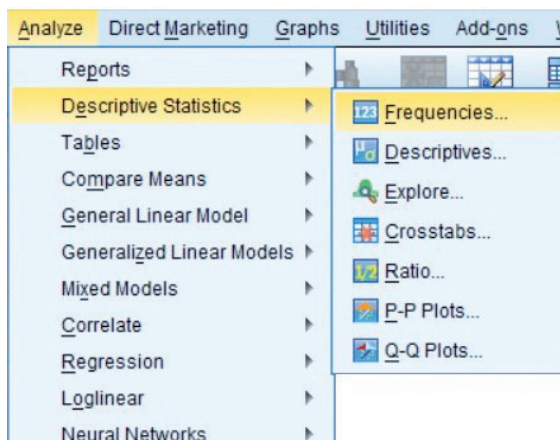

Рисунок 3.2. Алгоритм вибору для визначення відсоткових значень

4. У діалоговому вікні у нас є можливість перенести необхідні для відсоткового аналізу змінні з лівого вікна у праве за допомогою стрілки поміж двома вікнами, попередньо виділивши необхідні змінні (рис. 3.3).

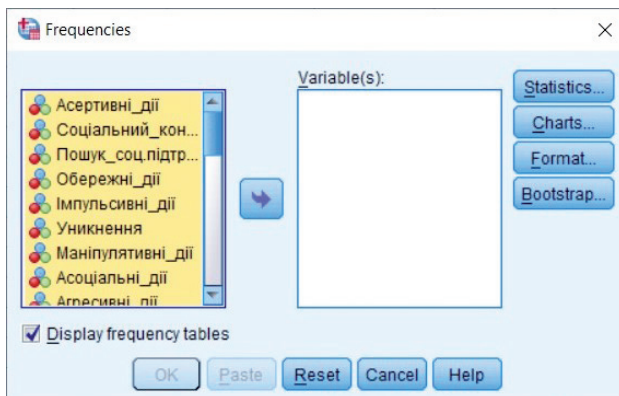

Рисунок 3.3. Вибір змінних для визначення відсоткових значень

5. Виконавши усі дії, клацаємо кнопкою «ОК». В окремому діалоговому вікні, новому файлі «Висновок» («Output») отримуємо результати відсоткового аналізу. Взірєць висновку подано на рисунку 3.4.

→ Frequencies

[DataSet1] C:\Users\User\Desktop\Мат. стат.кінцевий варіант.sav

Statistics

Асертивні_дії

N	Valid	43
	Missing	0

Асертивні_дії

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	в.р.асертивних дій	10	23,3	23,3	23,3
	с.р.асертивних дій	19	44,2	44,2	67,4
	н.р.асертивних дій	14	32,6	32,6	100,0
	Total	43	100,0	100,0	

Рисунок 3.4. Результати відсоткового аналізу

Відсоткові результати табличної форми, отримані за допомогою програми SPSS, потребують подальшої систематизації, обробки та наукового опису.

Також за допомогою програми SPSS можна вирахувати основні характеристики розподілу: середні значення, стандартні відхилення, максимальні та мінімальні значення в емпіричних результатах. Поданий нижче алгоритм дій допоможе вирахувати основні характеристики розподілу.

1. Відкрийте застосунок SPSS, активуйте меню «Аналіз» (Analyze), виберіть пункт «Описові статистики» (Descriptive Statistics) і у цьому пункті підпункт «Описові» («Descriptives») (рис. 3.5).

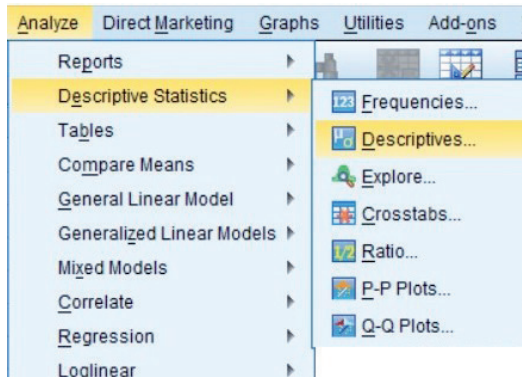

Рисунок 3.5. Алгоритм вибору для визначення середніх значень

2. У діалоговому вікні перенесіть попередньо вибрані змінні з лівого вікна в праве за допомогою стрілки поміж двома вікнами (рис. 3.6).

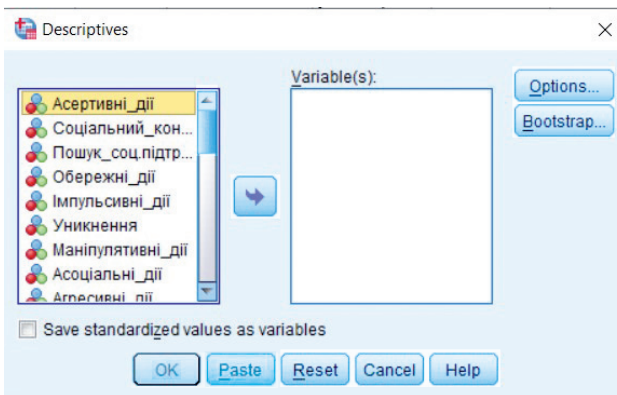

Рисунок 3.6. Вибір змінних для визначення середнього значення

3. Натискаємо на кнопку «Параметри» («Options») та зазначаємо «Середнє» («Mean»), «Стандартне відхилення» («Std. deviation»), «Мінімум» («Minimum»), «Максимум» («Maximum»), за потреби «Експес» («Kurtosis») та «Асиметрію» («Skewness»). Натискаємо «Продовжити» («Continue»), в іконці зі змінними тиснемо «ОК» (рис. 3.7).

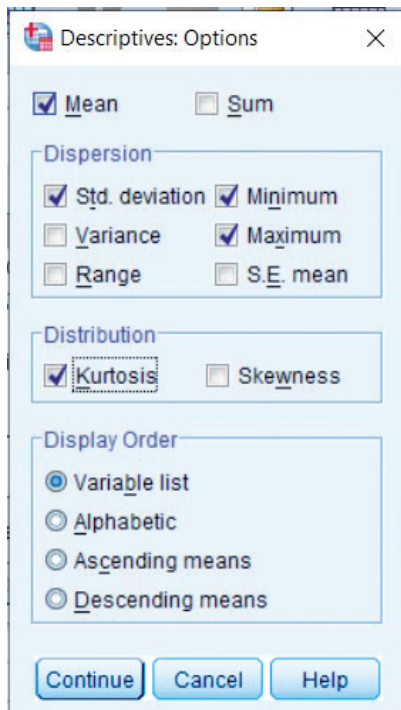

Рисунок 3.7. Вибір додаткових параметрів для визначення середнього значення

4. Отримуємо результати табличної форми в окремому діалоговому вікні, файлі «Висновок» («Output») (рис. 3.8).

Descriptives

[DataSet1] C:\Users\User\Desktop\Мат. стат. кінцевий варіант.sav

Descriptive Statistics					
	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Асертивні_дії	43	1,00	3,00	2,0930	,75005
Соціальний_контакт	43	1,00	3,00	2,3721	,61811
Пошук_соц.підтримки	43	1,00	3,00	1,7907	,70906
Обережні_дії	43	1,00	3,00	1,9302	,59343
Імпульсивні_дії	43	1,00	3,00	1,9767	,67218
Уникнення	43	1,00	3,00	1,8372	,75373
Маніпулятивні_дії	43	1,00	3,00	2,0698	,70357
Асоціальні_дії	43	1,00	3,00	2,2558	,65803
Агресивні_дії	43	1,00	3,00	1,5814	,73136
Раціональний_канал	43	1,00	4,00	2,0465	,53245

Рисунок 3.8. Таблиця результатів визначення середнього значення

Середні результати табличної форми, отримані за допомогою програми SPSS, потребують подальшої систематизації, обробки та наукового опису.

3.3. Статистичні критерії та основні підходи до їх визначення. Непараметричні та параметричні методи статистичної обробки

Статистичний критерій – це строге статистичне правило, відповідно до якого обґрунтоване прийняття або відхилення тієї чи іншої гіпотези. Статистичні критерії будуються на основі статистики – деякої функції від результатів спостережень. Серед значень статистики виділяють критичну область з властивістю: якщо емпіричне значення статистики належить області, то нульову гіпотезу відхиляють (відкидають), інакше – приймають [26; 39].

У практичній діяльності статистичні критерії обумовлюють метод розрахунку певного числа, яке прийнято позначати як емпіричне значення критерію, до прикладу, Т-критерію

Стьюдента. Підставою для підтвердження чи спростування гіпотези є співвідношення емпіричного і критичного значень критерію. Наприклад, у разі застосування Т-критерію Стьюдента, якщо $T_{кр} > T_{кр}$, то значення статистики належить критичній області і нульова гіпотеза H_0 відхиляється (приймається альтернативна гіпотеза H_1). Правила прийняття статистичного рішення обумовлюються для кожного критерію [39; 41; 52].

Потужність критерію – це сила його здатності до виявлення головних відмінностей. Іншими словами, можливість відхилити нульову гіпотезу, якщо вона помилкова. Науковці пропонують застосовувати більш потужні критерії у власних дослідженнях, оскільки деякі критерії дають змогу виявити відмінності там, де інші не в силі це зробити. Проте досить часто підставою для вибору критерію може бути: діапазон застосування до даних, визначених, наприклад, за номінальною або ранговою шкалою; обмеженість обсягів вибірки або їхня неоднаковість за обсягом; велика інформативність результатів. Тобто не лише потужність, але й інші його характеристики. За наявності таких потреб і використовують менш потужні критерії [16; 26; 39; 41].

Статистичні критерії діляться на *параметричні* й *непараметричні*, відповідно до статистичних гіпотез. *Параметричні критерії* використовуються в завданнях перевірки параметричних гіпотез і включають у свій розрахунок показники розподілу, скажімо, середні, дисперсії. Це такі відомі класичні критерії, як Т-критерій Стьюдента, F-критерій Фішера тощо [46].

За допомогою іншого алгоритму можемо застосувати Т-критерій Стьюдента для незалежних і залежних вибірок.

Т-критерій для незалежних вибірок

1. Відкрийте застосунок SPSS. У програмі даних відкриваємо файл із попередньо введеними і збереженими даними.

2. Заходимо у пункт меню «Аналіз» (Analyze).

3. Вибираємо пункт «Порівняння середніх» («Compare Means»).

4. У цьому пункті натискаємо підпункт «Т-критерій для незалежних вибірок» («Independent Samples T Test»), коли потрібно порівняти незалежні між собою групи. Алгоритм виконання пунктів 2–4 подано на рис. 3.9.

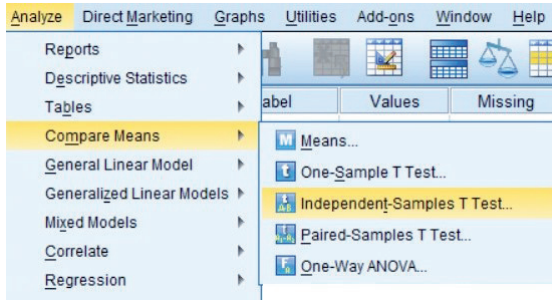

Рисунок 3.9. Алгоритм вибору для визначення T-критерію для незалежних вибірок

5. Перенести змінні, у яких гіпотетично існують відмінності між групами, до списку «Змінних, котрі потребують перевірки» («Test Variables»).

6. У полі «Групувати за (гуртуюча змінна)» («Grouping Variable») виберіть групуючу шкалу (наприклад, «Група»).

7. Натиснути «Задати групи» («Define Groups»), де у вікночку, що виникло, необхідно задати змінні двох порівнюваних груп – 1 і 2 (де «1» позначаємо групу із середнім балом «3» та «2» позначаємо групу із середнім балом «4»).

8. Клацнути «Продовжити» («Continue»), тоді – «OK». Алгоритм виконання пунктів 5–8 подано на рис. 3.10.

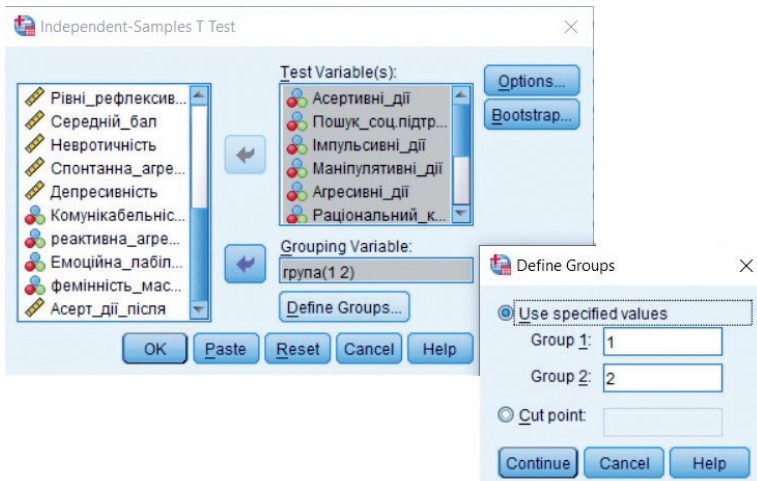

Рисунок 3.10. Алгоритм опрацювання показників для визначення T-критерію для незалежних вибірок

9. Під час інтерпретації результатів значимими є колонки: 1 – що містить значення t-критерію, 2 – що містить рівень значимості p («Sig. (2-tailed)») (рис. 3.11), також перша таблиця, що містить середні значення обох груп (рис. 3.12).

		Levene's Test for Equality of Variances				
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)
Асертивні_дії	Equal variances assumed	1,287	,269	1,306	22	,205
	Equal variances not assumed			1,321	17,560	,204
Пошук_соц.підтримки	Equal variances assumed	1,294	,268	-2,155	22	,042
	Equal variances not assumed			-1,919	11,809	,079
Імпульсивні_дії	Equal variances assumed	1,192	,287	,366	22	,718
	Equal variances not assumed			,343	13,777	,737
Маніпулятивні_дії	Equal variances assumed	33,864	,000	-,690	22	,497
	Equal variances not assumed			-,899	14,000	,384

Рисунок 3.11. Таблиця результатів T-критерію для незалежних вибірок

T-Test

[DataSet1] C:\Users\User\Desktop\Мат.стат.кінцевий_варіант.sav

група		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Асертивні_дії	група 31	15	2,4000	,73679	,19024
	група n 32	9	2,0000	,70711	,23570
Пошук_соц.підтримки	група 31	15	1,3333	,48795	,12599
	група n 32	9	1,8889	,78174	,26058
Імпульсивні_дії	група 31	15	1,8667	,51640	,13333
	група n 32	9	1,7778	,66667	,22222
Маніпулятивні_дії	група 31	15	1,8000	,86189	,22254
	група n 32	9	2,0000	,00000	,00000

Рисунок 3.12. Таблиця середніх значень при визначенні T-критерію для незалежних вибірок

T-критерій для залежних вибірок

1. Відкрийте застосунок SPSS. Таблиця результатів T-критерію, що містить середні значення двох груп.

2. У редакторі даних відкриваємо файл із попередньо введеними і збереженими даними. У нижньому лівому кутку активуємо закладку «Дані» («Data»), клікаючи на неї мишкою.

3. Заходимо у пункт меню «Аналіз» (Analyze).

4. Вибираємо пункт «Порівняння середніх» («Compare Means»).

5. У цьому пункті натискаємо підпункт «T-критерій для парних вибірок» («Paired-Samples T Test»), коли необхідно порівняти, чи відбулися зміни у групі (наприклад, до впливу чи після впливу). Алгоритм виконання пунктів 1–5 подано на рис. 3.13.

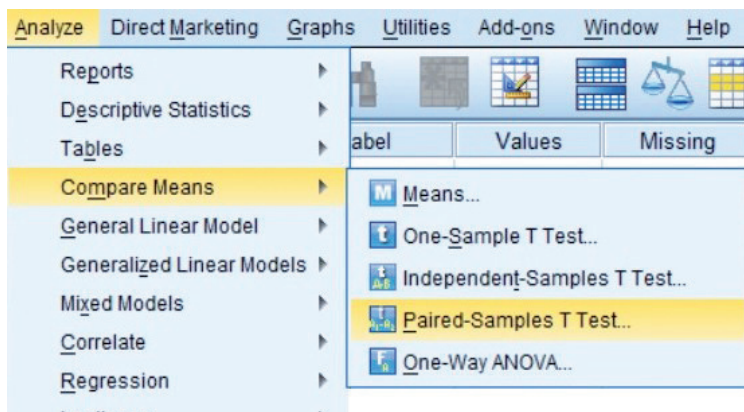

Рисунок 3.13. Алгоритм вибору для визначення T-критерію для парних вибірок

6. Перенести змінні, у яких гіпотетично існують відмінності між групами, до списку «Парні змінні» («Paired Variables») (рис. 3.14).

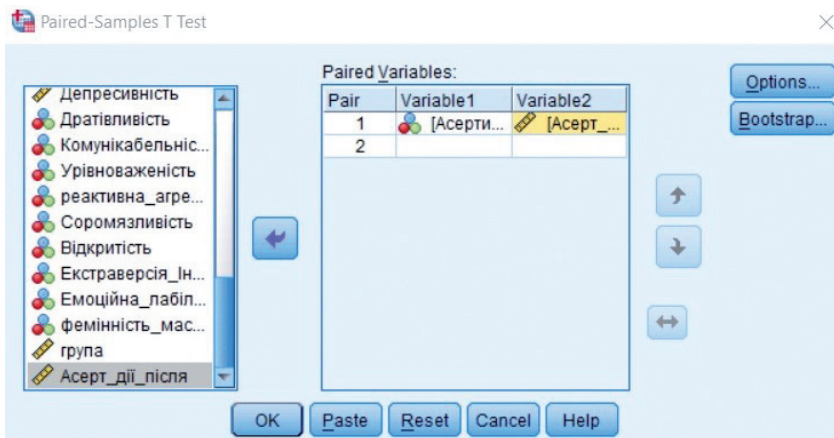

Рисунок 3.14. Вибір змінних для визначення Т-критерію для парних вибірок

7. Натиснути «ОК».

8. При інтерпретації результатів значимими є колонки: 1 – що містить значення Т-критерію (Т), 2 – що містить рівень значимості р («Sig (2-tailed)») (рис. 3.15), також перша таблиця, що містить середні значення обох груп (до впливу та після впливу) (рис. 3.16).

		Paired Differences					t	df	Sig. (2-tailed)
		Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference				
					Lower	Upper			
Pair 1	Асертивні_дії- Асерт_дії_після	-,58140	,82325	,12654	-,83475	-,32804	-4,631	42	,000

Рисунок 3.15. Таблиця результатів Т-критерію для парних вибірок

T-Test

[DataSet1] C:\Users\User\Desktop\Мат.стат.кінцевий_варіант.с:

		Mean	N	Std. Deviation	Std. Error Mean
Pair 1	Асертивні_дії	2,0930	43	,75005	,11438
	Асерт_дії_після	2,6744	43	,52194	,07960

Рисунок 3.16. Середні значення Т-критерію для парних вибірок (до впливу та після впливу)

Критерій Стьюдента дає змогу порівняти середні значення досліджуваної нормально розподіленої ознаки як для двох взятих з однієї генеральної сукупності груп досліджуваних, так і для вибірок, що репрезентують дві різні генеральні сукупності. Цей статистичний метод названий t-критерієм (критерієм Стьюдента), який не потребує складних математичних обчислень і, що дуже важливо, придатний для малих за чисельністю вибірок (груп) (які складаються не менш ніж із 30 досліджуваних). За допомогою t-критерію встановлюють рівень статистичної значущості різниці між двома вибірками, кожна з яких представлена середнім арифметичним.

Параметричні критерії вважаються дещо потужнішими, ніж непараметричні, за умови, якщо ознака виміряна за інтервальною шкалою і нормально розподілена. До того ж перевірка розподілу «на нормальність» вимагає доволі складних розрахунків, результат яких заздалегідь невідомий. Найчастіше розподіли ознак відрізняються від нормального, тоді доводиться вдаватися до непараметричних критеріїв [16; 26; 39; 41]. Проте для опрацювання соціально-психологічних досліджень усе ж найчастіше застосовуються непараметричні критерії.

Непараметричні критерії перевірки гіпотез засновані на операціях із частотами, рангами. Зокрема, це: критерій Колмогорова-Смірнова, критерій Вілкоксона, критерій Манна-Вітні та ін. Непараметричні критерії позбавлені обмежень, характерних для параметричних критеріїв. Проте вони незавжди дають змогу здійснити пряму оцінку рівня таких параметрів, як середнє значення або дисперсія. Також, використовуючи непараметричні критерії, неможливо оцінити взаємодію двох і більше умов чи факторів, що впливають на зміну ознаки. Непараметричні критерії дають змогу вирішити важливі завдання, які супроводжують дослідження в психології і педагогіці, до прикладу: виявити відмінності у рівні досліджуваної ознаки, здійснити оцінку зрушень у значеннях досліджуваної ознаки, пошук відмінностей у розподілах ознак [18; 28; 39]. Алгоритм проведення критерію Вілкоксона наведено нижче.

Алгоритм виконання критерію у SPSS:

1. Відкрийте застосунок SPSS.
2. Заходимо у пункт меню «Аналіз» (Analyze).
3. Вибираємо пункт «Непараметричні критерії» (Nonpara-

metric Test»). Обираємо підпункт «Застарілі діалогові вікна» (Legacy Dialogs).

4. У цьому пункті натискаємо підпункт «Для пов'язаних вибірок» (2 Related Samples), коли є необхідність порівняти, чи відбулися зміни у групі, наприклад, після формувального впливу. На рисунку 3.17 подано алгоритм виконання пунктів 2–4.

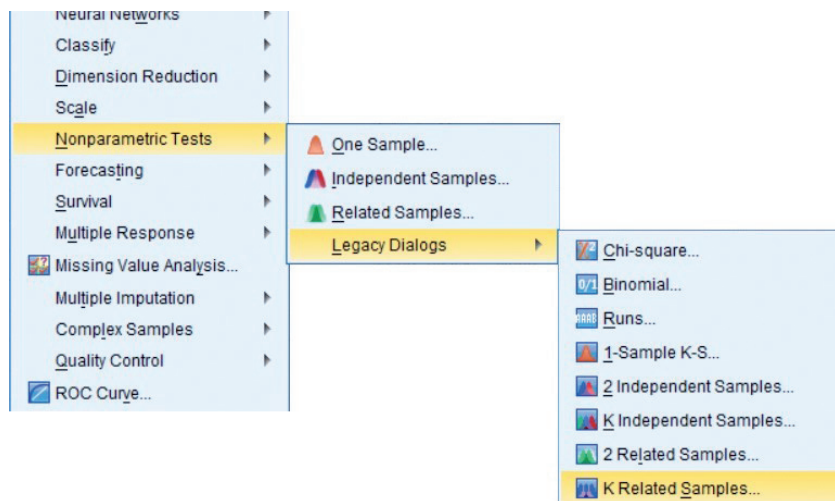

Рисунок 3.17. Алгоритм застосування непараметричного критерію Вілкоксона

5. У новому вікні обираємо дві змінні, які необхідно порівняти, і вставляємо у колонки «змінна 1» (Variable 1) та «змінна 2» (Variable 2). Обираємо необхідний критерій і ставимо біля нього позначку (у нашому випадку Вілкоксона) (рис. 3. 18).

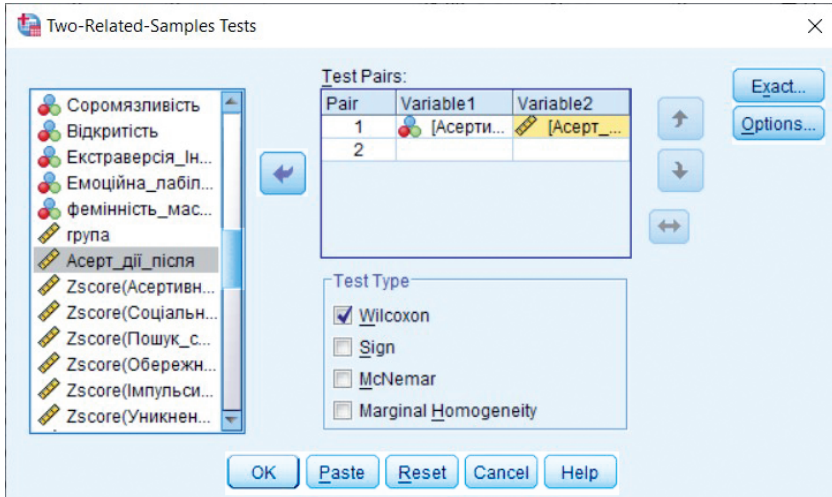

Рисунок 3.18. Вибір змінних для порівняння за допомогою критерію Вілкоксона

6. За допомогою цього тесту можна побачити зміни у показниках до впливу і після впливу, або ж з часом (що змінилося цього року порівняно з минулим).

7. Натиснути «Продовжити» (в оригінальній версії програми: «Continue»), далі – «ОК».

8. При інтерпретації результатів значимими є колонки (рис. 3.19):

- 1 – що містить значення критерію Вілкоксона,
- 2 – що містить рівень значимості p (sig (2-tailed)).

→

Test Statistics ^a	
	Асерт_дії_після - Асертивні_дії
Z	-3,743 ^b
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000

a. Wilcoxon Signed Ranks Test
b. Based on negative ranks.

Рисунок 3.19. Результати непараметричного критерію Вілкоксона

3.4. Кореляційний аналіз

Кореляція (з лат. *correlation* – відповідність) – статистична залежність між величинами, яка назагал не має чітко функціонального характеру. Кореляційна залежність виникає в тих випадках, коли одна з величин залежить не тільки від заданої другої, а інколи й від деяких випадкових чинників; або коли серед факторів, від яких залежать обидві досліджувані величини, є загальні для них обох. *Кореляційна залежність* – це така залежність, за якої зміна однієї випадкової величини викликає зміну середнього значення іншої, тобто одному значенню незалежної змінної можуть відповідати кілька значень залежної змінної. Тому кореляційні залежності можуть бути встановлені тільки під час обробки великої кількості спостережень.

Основними вимогами до застосування кореляційного аналізу є достатня кількість досліджуваних, сукупності факторних і результативних показників, а також їхній кількісний вимір і відображення в інформаційних джерелах [16; 26; 39; 41].

Завдання кореляційного аналізу:

- вимірювання щільності (сили) зв'язку;
- визначення форми зв'язку;
- виявлення впливу факторів на результативну ознаку.

Для кореляційного аналізу необхідно виконати такі етапи:

1) встановлення причинних зв'язків між досліджуваними ознаками (виявлення чинників та вибір серед них тих, які найбільше впливають на основний показник);

2) розроблення кореляційно-регресійної моделі (інформаційне наповнення аналізу, вибір типу і форми зв'язку, його обґрунтування, розробка моделі);

3) виявлення основних кореляційних характеристик (показників зв'язку);

4) статистична оцінка параметрів зв'язку (психологічний аналіз та інтерпретація), оцінка рівнів значимості коефіцієнтів кореляції (наскільки обрані чинники впливають на результативний показник) та їх використання для вирішення практичних завдань [16; 26; 39; 41]. Алгоритм дій використання кореляційного аналізу наведено нижче.

1. Відкрийте застосунок SPSS.
2. Оберіть у пункті меню «Аналіз» (Analyze) пункт «Кореляції» («Correlate»), потім підпункт «Парні» («Bivariate Correlations») (рис. 3.20).

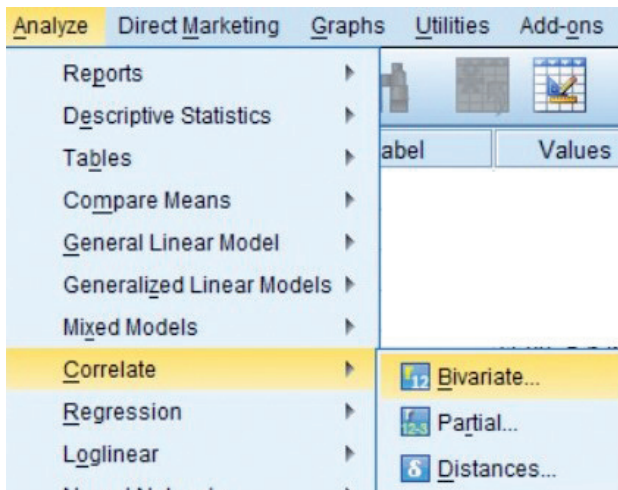

Рисунок 3.20. Алгоритм застосування кореляційного аналізу

3. Вибираємо змінні, які гіпотетично корелюють між собою, та переносимо їх зліва направо (натискаючи стрілочку). Зазначаємо один із запропонованих коефіцієнтів кореляції: «Спірмана», «Кендалла», «Пірсона» («Spearman», «Kendall», «Pearson»).

Також ставимо позначку біля двостороннього критерію («Two-tailed») значимості для більшої точності розрахунків і позначку біля «Відмічати значимі кореляції» (в оригінальній версії програми: «Flag significant correlations») (рис. 3.21).

4. Натиснути «ОК».

5. Під час інтерпретації результатів значимими є колонки: 1 – що містить значення коефіцієнту кореляції (r), 2 – що містить рівень значимості p (в оригінальній версії програми: знач. двостороння – sig (2-tailed)) (рис. 3.22).

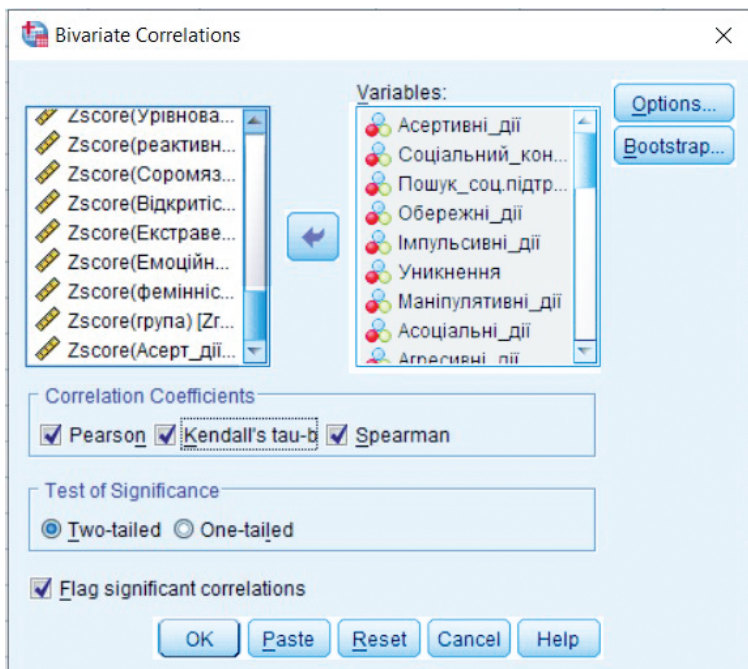

Рисунок 3.21. Вибір змінних для застосування кореляційного аналізу

		Асертивні дії	Соціальний_контакт	Пошук_соц_підтримки	Обережні дії	Імпульсивні дії
Асертивні дії	Correlation Coefficient	1,000	-,360	-,171	-,087	,000
	Sig. (2-tailed)	.	,011	,219	,538	1,000
	N	43	43	43	43	43
Соціальний_контакт	Correlation Coefficient	-,360	1,000	,444	,387**	,175
	Sig. (2-tailed)	,011	.	,002	,007	,222
	N	43	43	43	43	43
Пошук_соц_підтримки	Correlation Coefficient	-,171	,444	1,000	,396*	,059
	Sig. (2-tailed)	,219	,002	.	,005	,674
	N	43	43	43	43	43
Обережні дії	Correlation Coefficient	-,087	,387**	,396*	1,000	,204
	Sig. (2-tailed)	,538	,007	,005	.	,149
	N	43	43	43	43	43
Імпульсивні дії	Correlation Coefficient	,000	,175	,059	,204	1,000
	Sig. (2-tailed)	1,000	,222	,674	,149	.
	N	43	43	43	43	43
Уникнення	Correlation Coefficient	-,168	,094	,069	,277*	,349
	Sig. (2-tailed)	,225	,510	,623	,049	,012
	N	43	43	43	43	43
Маніпулятивні дії	Correlation Coefficient	-,051	,063	,095	,006	,280

Рисунок 3.22. Таблиця результатів кореляційного аналізу

3.5. Основи регресійного аналізу

Регресійний аналіз дає змогу вивчати залежності однієї або декількох середніх величин від інших. Поняття регресійного аналізу запровадив Ф. Гальтон, який установив факт певного співвідношення між зростом батьків і їхніх дорослих дітей. Він помітив, що у батьків найнижчого зросту діти виявлялися трохи вищими, а у батьків найвищого зросту – трохи нижчими. Таку закономірність він назвав регресією [16; 26; 39; 41; 49].

Регресійний аналіз застосовується переважно в емпіричних психологічних дослідженнях під час розв'язання завдань, що стосуються оцінювання будь-якого впливу (наприклад, впливу мотивів на поведінку), у конструюванні психологічних тестів тощо. Регресійний аналіз – це метод встановлення аналітичного виразу стохастичної залежності між досліджуваними ознаками.

У процесі регресійного аналізу вирішуються два основні завдання:

- побудова рівняння регресії, тобто знаходження виду залежності між результатними показниками і незалежними факторами;

- оцінка значущості отриманого рівняння, тобто визначення того, наскільки вибрані факторні ознаки пояснюють варіацію заданої залежної змінної – психологічної ознаки.

Послідовність етапів регресійного аналізу:

1. Формулювання задачі. На цьому етапі формуються попередні гіпотези про залежність досліджуваних явищ.

2. Визначення залежних і незалежних (що пояснюють) змінних.

3. Збір статистичних даних – проведення емпіричного психологічного дослідження. Дані мусять бути зібрані для кожної зі змінних, внесених у регресійну модель.

4. Формулювання гіпотези про форму зв'язку (проста або множинна, лінійна або нелінійна).

5. Визначення функції регресії (полягає в розрахунку числових значень параметрів рівняння регресії).

6. Оцінка точності регресійного аналізу.

7. Інтерпретація отриманих результатів.

8. Передбачення невідомих значень залежної змінної [16; 26; 39; 41; 51]. Алгоритм виконання регресійного аналізу у SPSS наведено нижче.

1. Відкрийте застосунок SPSS. У редакторі даних відкриємо файл із попередньо введеними і збереженими даними. У нижньому лівому кутку активуємо закладку «Дані» («Data»), клікаючи на неї мишкою.

2. Заходимо у пункт меню «Аналіз» (Analyze).

3. Вибираємо пункт «Регресія» («Regression»), підпункт «Лінійна» («Linear»), коли ви порівнюєте вплив на одну (залежну змінну) інших змінних (рис. 3.23).

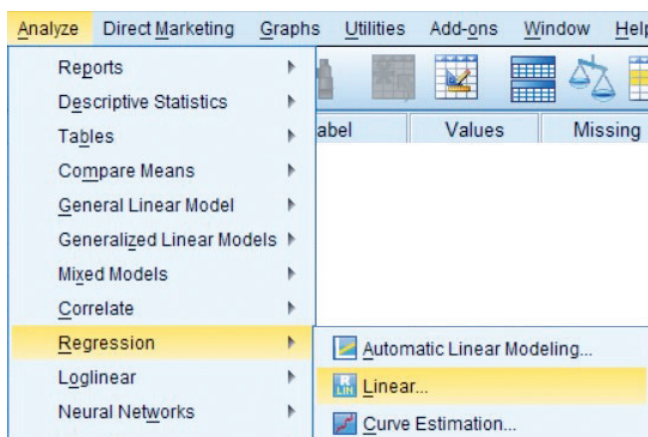

Рисунок 3.23. Алгоритм застосування регресійного аналізу

4. Перенести змінні, які гіпотетично пов'язані з залежною змінною, в графу «Незалежні змінні» («Independent variables»).

5. У поле «Залежна змінна» («Dependent variable») потрібно перенести змінну, на яку за припущенням (відповідно до поставленої гіпотези) впливають незалежні змінні.

6. У графі «Метод» («Method») вибираємо «Покроковий вибір» («Stepwise»). На рисунку 3.24 подано алгоритм виконання пунктів 5–7.

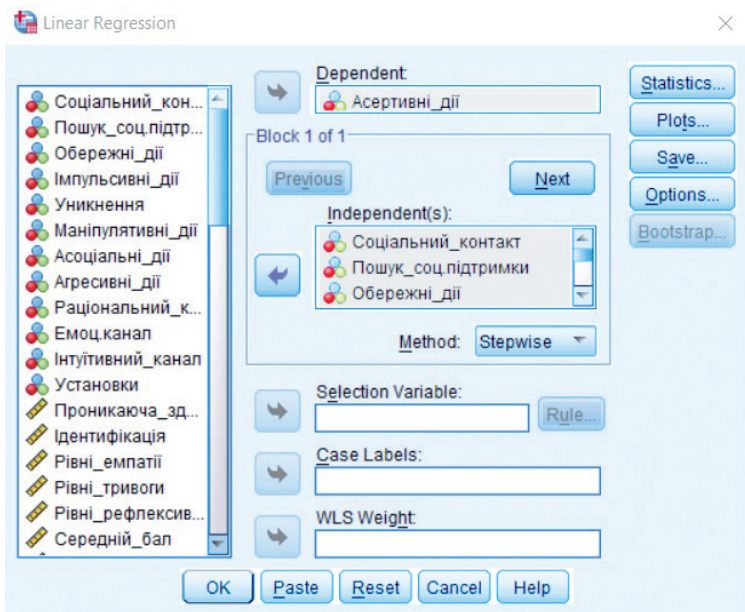

Рисунок 3.24. Вибір параметрів для застосування регресійного аналізу

7. Натискаємо на «Статистики» (в оригінальній версії програми: «Statistics») і ставимо позначку біля «Статистики R-квадрат» («R squared change») і натискаємо «Продовжити» («Continue») (рис. 3.25).

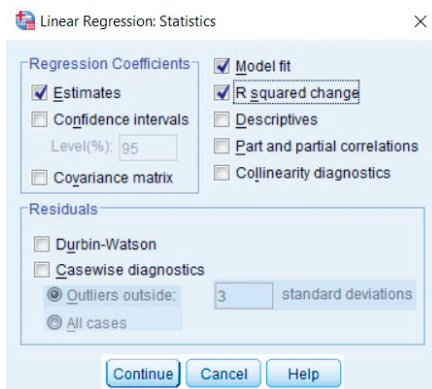

Рисунок 3.25. Вибір додаткових параметрів для застосування регресійного аналізу

8. Натискаємо на «Графіки» («Plots») і ставимо галочку біля «Нормальний ймовірнісний графік» («Normal probability plot») (рис. 3.26).

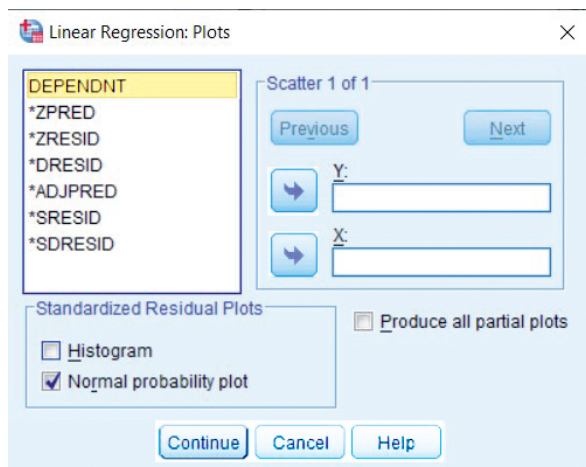

Рисунок 3.26. Вибір додаткових параметрів для застосування регресійного аналізу

9. Натиснути «ОК».

10. За допомогою цих показників проводимо інтерпретацію результатів:

- R – виражає кореляцію поміж змінними;
- R^2 – виражає відсоток дисперсії отриманих результатів, що його пояснює задана незалежна змінна (чи змінні) (рис. 3.27).

Model Summary^b					
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	R Square Change
1	,385 ^a	,148	,127	,70075	,148

a. Predictors: (Constant), Соціальний_контакт

b. Dependent Variable: Асертивні_дії

Рисунок 3.27. Показники регресійного аналізу (вказують на зв'язок між змінними)

F – та його рівень значимості p слугує для оцінки достовірності R (рис. 3.28).

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	3,495	1	3,495	7,116	,011 ^b
	Residual	20,133	41	,491		
	Total	23,628	42			

a. Dependent Variable: Асертивні_дії

b. Predictors: (Constant), Соціальний_контакт

*Рисунок 3.28. Показники регресійного аналізу
(вказують на достовірність моделі)*

Beta (β) – слугує для оцінки ваги впливу заданої незалежної змінної на залежну, на лінію регресії (ϵ відповідником коефіцієнта кореляції Пірсона).

t – та його рівень значимості p використовується для оцінки достовірності Beta (β) (рис. 3.29).

Coefficients^a

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	3,200	,429		7,468	,000
	Соціальний_контакт	-,467	,175	-,385	-2,668	,011

a. Dependent Variable: Асертивні_дії

*Рисунок 3.29. Показники регресійного аналізу
(вказують на показник залежної змінної)*

3.6. Основні поняття методу факторного аналізу

Під час аналізу та дослідження соціально-психологічних явищ часто трапляються з випадки, коли серед різноманітності об'єктів дослідження необхідно виключати частину параметрів даних або замінити їх меншою кількістю тих чи інших функцій, не заподіявши шкоди цілісності (повноті) інформації. Вирішення такого завдання має сенс у рамках певної моделі та зумовлено її структурою. Прикладом моделі, яка найбільше наближається до багатьох реальних ситуацій, є модель факторного аналізу, методи якого дають змогу сконцентрувати ознаки (інформацію про них) шляхом «конденсації» більшої кількості ознак у меншу, інформаційнішу, більш обсяжну. Водночас отриманий «конденсат» інформації має бути представлений найбільш значущими, визначальними характеристиками проведеного дослідження [16; 26; 39; 41].

Факторний аналіз – метод багатовимірної математичної статистики, який використовують з метою виявлення прихованих від безпосереднього спостереження факторів у процесі дослідження статистично пов'язаних ознак. За допомогою факторного аналізу можна визначити міру зв'язку між змінними та виявити основні фактори, що спричинюють певні перетворення. На початкових стадіях дослідження факторний аналіз може бути особливо ефективним, коли потрібно з'ясувати деякі попередні закономірності в досліджуваній сфері.

Факторний аналіз ґрунтується на обрахуванні коефіцієнтів кореляції між досліджуваними змінними. Це визначає певні вимоги для масиву даних, які готуються для факторного аналізу. Отже, *масив даних для факторного аналізу повинен відповідати таким вимогам:*

1. Результати мають бути подані у вигляді двовимірної матриці.
2. У стовпчики матриці результатів мусять бути занесені аналізовані змінні, а в рядки – показники досліджуваних осіб.
3. У результатах досліджень не повинно бути пропусків.
4. Бажано, щоб кількість досліджуваних була більшою за кількість змінних.

5. Кількість змінних (стовпчиків) має бути достатньо великою (більше 10).

Факторний аналіз – метод багатовимірної математичної статистики, який використовують у процесі дослідження статистично пов'язаних ознак з метою виявлення деяких прихованих від безпосереднього спостереження факторів. За допомогою факторного аналізу не просто встановлюють зв'язок між змінними, що перебувають у стані перетворень, а визначають міру цього зв'язку та виявляють основні фактори, що спричинюють вказані перетворення. Особливо ефективним факторний аналіз може бути на початкових стадіях дослідження, коли потрібно з'ясувати деякі попередні закономірності в досліджуваній сфері. Факторний аналіз повинен зменшити кількість змінних, звести їх різноманіття до кількох загальних чинників. Експеримент, що ґрунтується на таких змінних, досконаліший, ніж експеримент, заснований на змінних, обраних довільно або випадково [16; 26; 39; 41].

Нижче наведено алгоритм виконання факторного аналізу в SPSS.

1. Відкрийте застосунок 6SPSS.
2. У редакторі даних відкриваємо файл із попередньо введеними і збереженими даними. У нижньому лівому кутку активуємо закладку «Дані» («Data»), клікаючи на неї мишкою.
3. Заходимо у пункт меню «Аналіз» (Analyze).
4. Вибираємо пункт «Зменшення розмірності» (Dimension reduction).
5. Підпункт «Факторний аналіз» (Factor) (рис. 3.30).
6. Перенести змінні, які гіпотетично формуватимуться у фактори, до списку «Змінні» (Variables). У полі «Змінна, що визначає групи (гуртуюча змінна)» (Selection Variable) виберіть гуртуючу шкалу (якщо треба згрупувати фактори щодо певної категорії) (рис. 3.31).

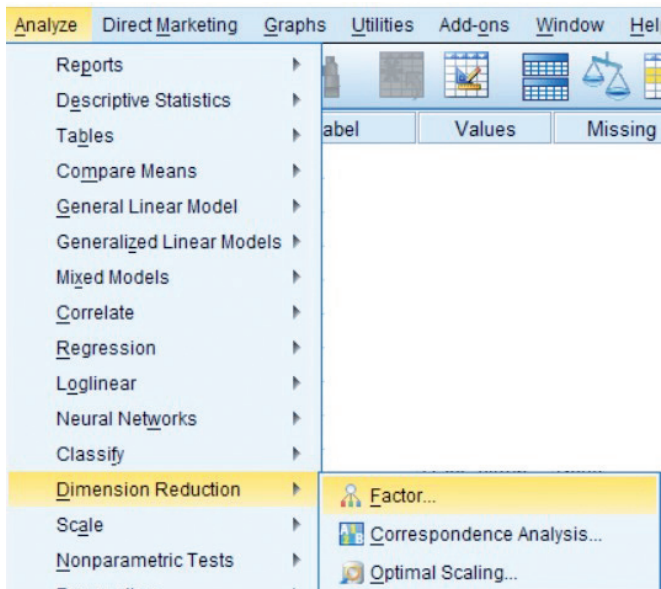

Рисунок 3.30. Алгоритм застосування факторного аналізу

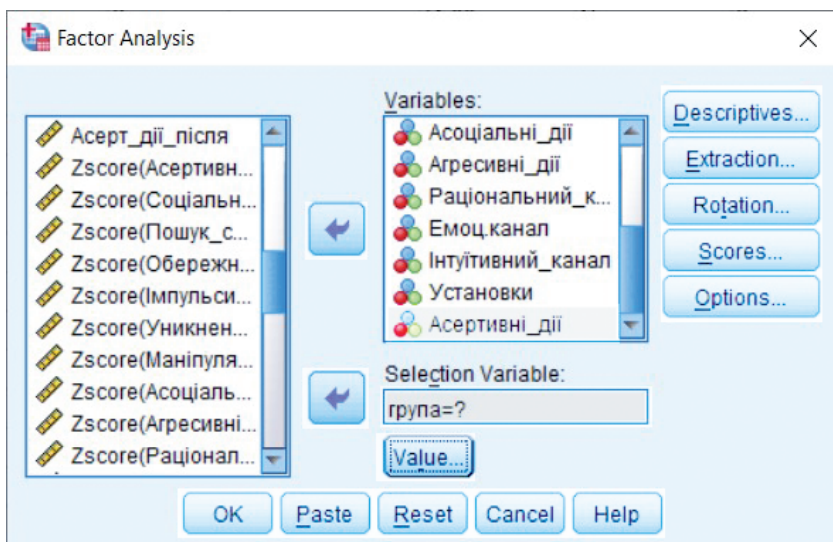

Рисунок 3.31. Вибір змінних та групуючої шкали для застосування факторного аналізу

7. Натискаємо на пункт «Описові» (Descriptives), ставимо галочку біля «Рівень значимості» (Significance levels), натискаємо «Продовжити» (Continue) (рис. 3.32).

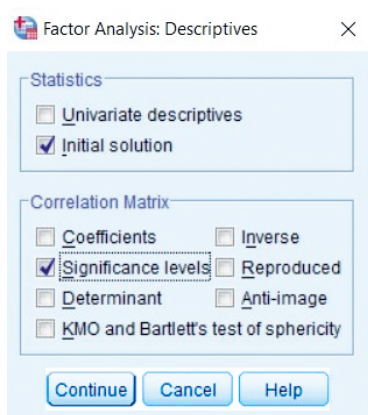

Рисунок 3.32. Вибір додаткових описових параметрів для застосування факторного аналізу

8. Натискаємо на пункт «Витяг» (Extraction), зазначаємо «Графік власних значень» (Scree plot), клацаємо «Продовжити» (Continue) (рис. 3.33).

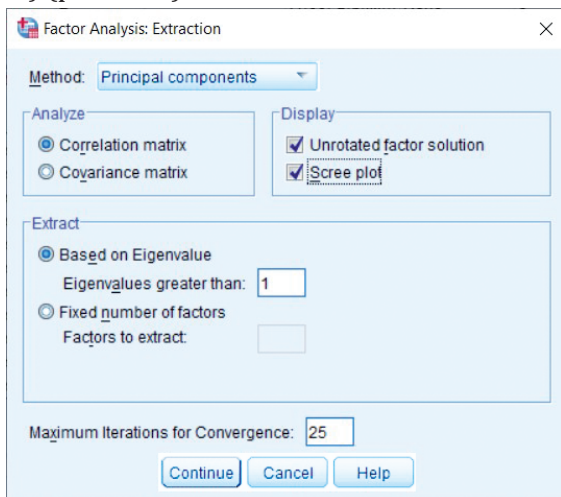

Рисунок 3.33. Вибір додаткових параметрів для побудови графіку власних значень

9. Натискаємо на пункт «Обертання» (Rotation), зазначаємо метод «Варімакс» (Varimax) та «Графіки навантажень» (Loading plots), натискаємо «Продовжити» (Continue) (рис. 3.34).

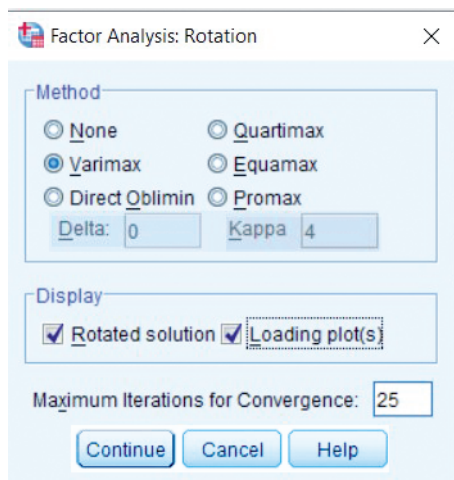

Рисунок 3.34. Вибір параметрів обертання для застосування факторного аналізу

10. Якщо всі параметри введено коректно, потрібно натиснути «ОК».

11. Під час інтерпретації результатів значимими є показники, описані нижче. Розглянемо деякі особливості показників, необхідних для інтерпретації факторного аналізу.

1. Графік кам'янистого насипу (нормалізованого стресу) – коли відбулося зменшення коливання відстані між чинниками (рис. 3.35).

2. Повна пояснювальна дисперсія (Total Variance Explained): відсоток, який пояснюють фактори, та відсоток, який загалом пояснюється в аналізі. Для аналізу необхідні обчислені суми квадратів навантажень, де містяться відсотки дисперсії, які пояснюють чинники із матриці компонент, та ротація суми квадратів навантажень, де містяться відсотки дисперсії, котрі пояснюють чинники із матриці повернутих компонент; також загальний, сумарний відсоток, що пояснює факторний аналіз (рис. 3.36).

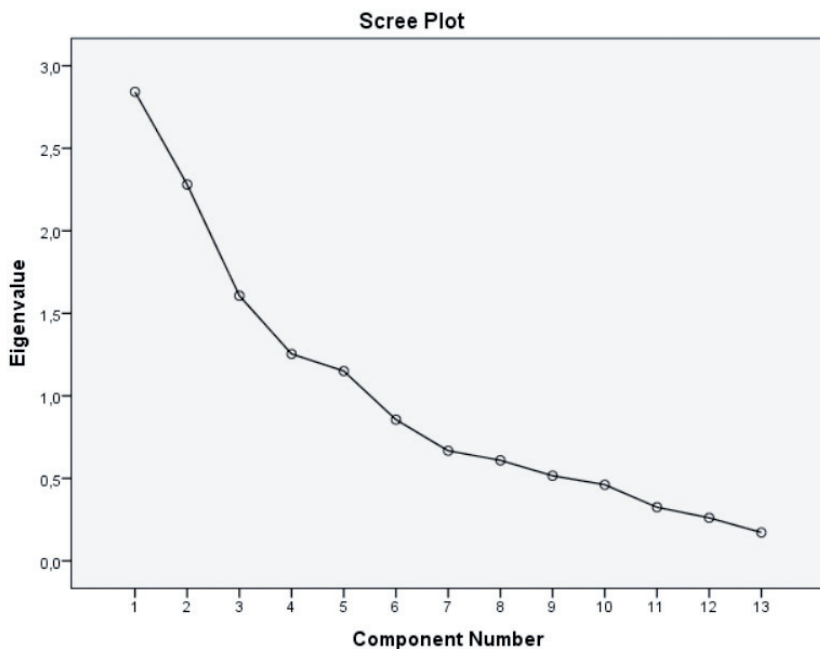

Рисунок 3.35. Графік кам'янистого насипу (нормалізованого стресу)

Total Variance Explained					
Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
2,842	21,863	21,863	2,802	21,555	21,555
2,281	17,544	39,407	2,269	17,456	39,011
1,607	12,360	51,766	1,442	11,091	50,102
1,254	9,645	61,411	1,372	10,555	60,658
1,150	8,848	70,259	1,248	9,602	70,259

Рисунок 3.36. Пояснювальна дисперсія факторного аналізу

3. Матриці компонент із поворотом і без порівнюємо та зазначаємо сильні кореляції – факторні навантаження, що на рис. 3.37.

4. Кількість ітерацій також наведено на рисунку 3.37. Згадані показники використовуються безпосередньо в описі та під час інтерпретації результатів факторного аналізу.

Rotated Component Matrix^a

	Component				
	1	2	3	4	5
Соціальний_контакт	,011	,773	,126	-,138	-,034
Пошук_соц.підтримки	,054	,742	,215	,125	,306
Обережні_дії	,112	,722	-,362	,235	-,136
Імпульсивні_дії	,643	,178	,322	,233	-,390
Уникнення	,679	,297	-,270	-,038	-,063
Маніпулятивні_дії	,807	,015	-,095	-,233	,158
Асоціальні_дії	,584	-,399	-,081	,205	,384
Агресивні_дії	,691	-,034	,493	-,093	,044
Раціональний_канал	-,033	,074	,088	,032	,872
Емоц.канал	-,051	,273	,137	,781	-,047
Інтуїтивний_канал	,630	-,022	-,158	,072	-,119
Установки	-,207	,119	,872	,138	,065
Асертивні_дії	,006	-,474	-,037	,697	,153

Рисунок 3.37. Повернута матриця компонент факторного аналізу

Наступний етап – опис та інтерпретація результатів застосування тих чи інших методів математичної статистики. Кожен метод математичної статистики вимагає дотримання певних умов у описі, врахування особливостей. Для зручності та наочності у додатку В подано детальні приклади опису методів математичної статистики, які було висвітлено у розділі.

Практичні завдання

Практичне заняття № 7

Методи математичної статистики у соціально-психологічних дослідженнях

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає доцільність використання методів математичної статистики?
2. На яких підставах здійснюється підбір методів математичної статистики відповідно до тематики та спрямування роботи?
3. Які особливості застосування регресійного аналізу Вам відомі?
4. За яких умов використовуються параметричні критерії, а за яких непараметричні?
5. З якою метою проводиться кореляційний аналіз?
6. З якою метою використовується факторний аналіз?

Теми для рефератів і доповідей

1. Основні поняття, визначення та принципи застосування математичних методів у психології.
2. Статистичні оцінки параметрів генеральної сукупності.
3. Шкали вимірювання та статистичні гіпотези у психологічних дослідженнях.
4. Статистичні критерії та основні підходи до їх визначення.
5. Способи застосування непараметричних та параметричних критеріїв.
6. Застосування кореляційного аналізу в психології.
7. Застосування регресійного аналізу.

Практичне заняття № 8

Статистична обробка даних та їх інтерпретація

Питання для самоконтролю

1. Який алгоритм дій виконання кореляційного, регресійного аналізу?
2. Який алгоритм дій при застосуванні факторного аналізу?
3. Який алгоритм дій під час використання методів непараметричної статистики для зв'язаних (парних) та непарних вибірок?
4. Який алгоритм дій при використанні методів параметричної статистики для зв'язаних (парних) та непарних вибірок?

Теми доповідей і рефератів

1. Опишіть результати відсоткового аналізу.
2. Опишіть результати кореляційного аналізу.
3. Опишіть результати регресійного аналізу.
4. Опишіть результати факторного аналізу.
5. Опишіть результати порівняння двох пов'язаних/непов'язаних вибірок.

Практичне завдання

Застосування методів математичної статистики у соціально-психологічному дослідженні

1. Здійсніть кодування даних у програмі IBM SPSS Statistics.
2. Підберіть актуальні методи математичної статистики та опрацюйте дані емпіричного дослідження.
3. Підготуйте результати, отримані внаслідок застосування методів математичної статистики до подальшої роботи.

Це завдання охоплює четвертий етап соціально-психологічного дослідження. Нижче наведено детальний опис та послідовність дій для виконання практичного завдання.

Отримані результати необхідно опрацювати, використовуючи результати математичної статистики. Обираючи методи математичної статистики, необхідно керуватись логікою досліджень та враховувати актуальність застосування тих чи інших методів математичної статистики відповідно до проблеми та завдань дослідження. Для ефективної роботи необхідно здійснити кодування даних у програмі IBM SPSS Statistics. У теоретичній частині подано інформацію щодо кодування результатів емпіричного дослідження, а також детальну характеристику та обґрунтування застосування певних методів математичної статистики. Адже лише правильно підібрані методи математичної статистики дають змогу проаналізувати, обґрунтувати та статистично підтвердити результати проведеного дослідження. Для подальшої роботи необхідно узагальнити та оптимізувати результати, отримані внаслідок застосування методів математичної статистики до подальшої роботи. Найчастіше результати застосування методів математичної статистики подаються у спрощених таблицях, графіках, гістограмах та діаграмах, а також інших наочних зображеннях.

Розділ 4

АНАЛІЗ І ФОРМИ ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

4.1. Аналіз результатів та особливості викладу матеріалів соціально-психологічного дослідження

З метою одержання наукового результату й проводяться наукові дослідження. *Науковий результат* – нове, здобуте в процесі фундаментальних або прикладних наукових досліджень, знання, яке зафіксоване в джерелах наукової інформації. За результатами прикладних досліджень складається і оформлюється науковий звіт, який містить узагальнення результатів усіх етапів досліджень і рекомендації з розробки нової техніки.

До основних результатів наукових досліджень належать:

- наукові реферати;
- авторські свідоцтва, патенти;
- наукові доповіді (повідомлення) на конференціях, нарадах, семінарах, симпозіумах;
- курсові, кваліфікаційні роботи;
- звіти про науково-дослідну (дослідно-конструкторську; дослідно-технологічну) роботу;
- монографії;
- дисертації (кандидатські або докторські);
- автореферати дисертацій;
- наукові статті;
- препринти;
- звіти про наукові конференції;
- підручники, навчальні посібники;
- бібліографічні покажчики тощо [43].

Найчастіше здобувачі вищої освіти виконують дослідження у вигляді курсових та кваліфікаційних робіт, наукових статей і тез доповідей. Що стосується курсових та кваліфіка-

ційних робіт, то кожен заклад вищої освіти має власні вимоги щодо їх підготовки та презентації. Але існують деякі узагальнені вимоги. Так, кваліфікаційна робота найчастіше складається із двох–трьох розділів. Перший розділ – теоретичний, другий – емпіричний, третій – профілактичні, розвивальні, корекційні та інші, спрямовані на предмет дослідження, заходи.

Для майбутнього науковця дуже важливим є володіння методологією підготовки наукової публікації. Написання наукової статті, тез доповіді на конференції повинно відповідати вимогам жанру публікації і сприйматись читачами і слухачами. Це висуває певні вимоги до логіки побудови, їх форми, стилю і мови.

Так, *наукова стаття* є одним із видів публікацій, в якій висвітлюються результати проведеного дослідження (проміжні або кінцеві), акцент ставиться на науковому пріоритеті автора, що робить її матеріал надбанням дослідників. Наукова стаття в завершеному вигляді подається до редакції, і публікується в окремих номерах журналів. Кожен журнал висуває власні вимоги до статей [24].

Наукова стаття має доволі просту структуру:

- вступ (детальне висвітлення наукової проблеми, обґрунтування актуальності дослідження, взаємозв'язок із завданнями, що постали перед Україною, окреслюється її важливість для розвитку певної наукової галузі чи практики);
- аналіз досліджень із цієї теми (висвітлюються дослідження і публікації з обраної наукової проблеми за останній період, на які спирається автор або які перегукуються із його дослідженням, а також виокремлюються невіршені питання, яким, власне, присвячена стаття);
- формулювання мети статті та виокремлення відповідних завдань (висловлюється мета публікації, яка визначає відмінність сучасних уявлень про проблему від запропонованої автором або доповнює та поглиблює вже відомі підходи);
- основна частина статті – це виклад результатів власного дослідження. (в ній висвітлюються результати наукового дослідження, думки, особисті ідеї, отримані наукові факти, власна інтерпретація);
- висновки, в яких автор узагальнює результати дослідження, формулює висновки і рекомендації, окреслює

їх значення для наукової теорії і практики, суспільну важливість та перспективи подальших досліджень [24; 32; 35].

Тези – це ідеї, думки, положення наукової доповіді, які коротко сформульовані та мають логічну послідовність. Тези доповіді – це опубліковані на початку наукової конференції матеріали попереднього характеру, що містять виклад основних аспектів наукової доповіді.

Найчастіше в тезах не використовують цитати та цифровий матеріал через обмеження кількості сторінок. Формулювання кожної тези починається з нового рядка, кожна теза має самостійну думку, висловлену в одному або кількох реченнях.

Як зазначає В. Бочелюк, «дипломна робота – це випускна кваліфікаційна робота, яка являє собою теоретичне або експериментальне дослідження однієї з актуальних тем у галузі психології, в якій випускник демонструє рівень оволодіння необхідними теоретичними знаннями і практичними вміннями і навиками, що дозволяють йому самостійно вирішувати професійні завдання. Її виконання передбачене Державним освітнім стандартом вищої професійної освіти за фахом «Психологія» з привласненням кваліфікації «психологія». У цьому стандарті вказано, що випускна кваліфікаційна робота психолога повинна: носити творчий характер; відповідати вимогам логічного і чіткого викладу матеріалу, достовірності фактів; відображати вміння студента користуватися раціональними прийомами пошуку, відбору, опрацювання і систематизації інформації; бути правильно оформлена (чітка структура, завершеність, правильне оформлення бібліографічних посилань, списку літератури і таке інше)» [2].

Дисертація (від лат. – розвідка, дослідження), як зазначає О. Туриніна, – це кваліфікаційна наукова праця, виконана особисто здобувачем наукового ступеня у вигляді спеціально підготовленого рукопису. Вона містить висунуті автором для прилюдного захисту науково обґрунтовані теоретичні або експериментальні результати, наукові положення, а також характеризується єдністю змісту і свідчить про особистий внесок здобувача в науку [24].

В наукових роботах (кваліфікаційних чи дисертаційних) доцільно подавати новизну результатів дослідження та їх практичне значення, інколи це обов'язкова вимога (кваліфі-

каційні, дисертаційні роботи). Новизна результатів і тема дослідження органічно пов'язані.

Наукова новизна – одна із найбільш важливих вимог до результатів наукових досліджень. Результат наукових досліджень повинен пропонувати абсолютно нове вирішення наукового завдання (або значуще доповнення до вже наявних).

Наприклад, у дослідженні особливостей розвитку професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки науковець Р. Яремко так визначає наукову новизну власного дослідження: «наукова новизна дослідження полягає у тому, що: – вперше: виокремлено провідні компоненти (емоційно-вольовий, когнітивно-поведінковий і мотиваційно-ціннісний) професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки та визначено їх значення в особистісному та професійному становленні цих фахівців; виявлено та систематизовано соціально-психологічні особливості професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки на особистісному та міжособистісному рівнях; розкрито концептуальні засади і обґрунтовано змістовно-методичне наповнення комплексної соціально-психологічної програми розвитку професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки та доведено її ефективність; – набули подальшого розвитку положення про особливості, специфіку, чинники та компоненти професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки як представників ризиконебезпечних професій; – поглиблено уявлення про сучасні підходи до вивчення проблеми самореалізації; засоби і технології розвитку професійної самореалізації, зокрема в процесі фахової підготовки майбутніх фахівців з пожежної безпеки. Теоретичне значення дослідження полягає у теоретичному визначенні та обґрунтуванні соціально-психологічних особливостей професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки; визначенні структурних компонентів професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки; виявленні чинників, що детермінують розвиток професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки; визначенні концептуальних засад комплексної соціально-психологічної програми розвитку професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки в умовах

сучасного соціуму. Практичне значення дослідження полягає у можливості використання психодіагностичного інструментарію для дослідження професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки; експериментальній апробації та впровадженні комплексної соціально-психологічної програми розвитку професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки. Результати дослідження можуть бути використані у науково-методичній роботі при розробці освітньо-професійних програм підготовки фахівців з пожежної безпеки з метою ефективного виконання ними професійних обов'язків, а також у практичних підрозділах Міністерства внутрішніх справ України» [45].

Дотримання логічно-послідовного викладу матеріалу дослідження зумовлює побудову схеми публікації: ідея чи думка, план, підбір та групування матеріалу, його систематизація, редагування та кінцевий варіант роботи.

Часто використовується цілісний спосіб, він полягає у написанні всієї наукової праці в чорновому варіанті. Після цього здійснюється обробка підбраного матеріалу, вносяться доповнення та виправлення. Використовуючи цей спосіб, суттєво економиться час на підготовку наукової роботи, проте можуть виникнути проблеми із порушенням послідовності викладу матеріалу.

Часто дослідники використовують вибірковий виклад матеріалу так, як їм зручно. Проте важливо, щоб кожен розділ був логічно завершений, тоді залишиться лише закінчити роботу, об'єднавши усі напрацювання в одне.

Загалом у процесі написання наукової праці є декілька етапів: формування ідеї, задуму дослідження і розробка попереднього плану, підбір і підготовка матеріалів дослідження, їх узагальнення та кінцеве опрацювання рукопису.

Дослідник повинен здійснити ще один огляд власного матеріалу. Важливо перевірити та оцінити висновки, таблиці, рисунки, окремі речення, теоретичну і практичну значимість роботи. Доцільно ще раз перевірити відповідність роботи вимогам, зумовленим процесом його подальшої підготовки до друку [2; 32; 34; 44].

4.2. Мова і стиль наукової роботи

Мова і стиль наукової роботи як частина писемної наукової мови формуються під впливом так званого академічного етикету, сутністю якого є інтерпретація результатів власного дослідження та запозичених думок з метою обґрунтування наукової істини у досліджуваній проблемі. Вже окреслилися певні традиції у спілкуванні вчених як в усному, так і в писемному мовленні. Проте не слід думати, що існує збірник правил наукової мови. Може йтися лише про деякі особливості, що стали традиційними.

Найбільш характерним для писемної наукової мови є формально-логічний спосіб викладу матеріалів дослідження. Виклад результатів наукового дослідження головно складається із висвітлення думок, метою яких є доведення наукових істин, виявлених унаслідок проведеного дослідження. Для наукового тексту характерними є смислова завершеність, цілісність і складність викладу.

Найважливішим засобом вираження логічних зв'язків є спеціальні функціонально-синтаксичні засоби, що вказують на:

- послідовність розвитку думки (спочатку, відтак, насамперед, отже, по-перше, по-друге тощо);
- перехід від однієї думки до іншої (звернімося до..., перш ніж перейти до..., зупинимось на..., розглянувши..., розглянемо..., перейдемо до..., варто розглянути..., треба зупинитися на...);
- заперечення (тоді як, водночас, проте, але, аж ніяк, однак);
- причинно-наслідкові зв'язки (тому, таким чином, відповідно до цього, завдяки цьому, крім того, внаслідок цього, до того ж);
- результат, висновок (отже, на закінчення зазначимо, сказане дає змогу зробити висновок, як висновок, підсумовуючи, варто вказати).

Також як засоби логічного зв'язку можуть виступати прикметники, дієприкметники і займенники, наприклад: цей, такий, окреслений, вказаний тощо [2].

Лексика наукових текстів також доволі специфічна. З одного боку, вона покликана визначати логічні зв'язки між

частинами висловлювань, до прикладу: «навести результати», «як засвідчив аналіз», «на підставі отриманих даних», «підсумовуючи сказане», «зрозуміло, що» і таке інше), а з іншого – позначати певні поняття та водночас бути термінами, наприклад: «вікові особливості», «навколишнє середовище» та ін.

У наукових текстах широко подані відносні прикметники. Саме відносні прикметники дають змогу максимально точно та правильно вказувати на важливі та якісні ознаки понять. Як відомо, не можна утворювати форми ступенів порівняння відносних прикметників. Важливою особливістю викладу матеріалів наукового дослідження є також експресії [7; 13].

4.3. Академічна доброчесність

Як зазначено у Законі України «Про освіту»: «академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень» [37].

Дотримання академічної доброчесності передбачає:

– у разі використання розробок, ідей, думок, тверджень, відомостей, досліджень інших науковців необхідно посила-
тися на використані джерела інформації;

– дотримання норм законодавства про авторське право, інтелектуальну власність та інші суміжні права;

– використання лише достовірної інформації, валідних та стандартизованих методик, результати правдивих і якісних досліджень;

– навчання принципам дотримання академічної доброчесності здобувачами освіти та контроль за їх виконанням.

Дотримання академічної доброчесності здобувачами освіти передбачає:

– виконання навчальних завдань, завдань поточного та підсумкового контролю, результатів навчання самостійно, якісно використовуючи першоджерела та за необхідності – цитування (для осіб з особливими освітніми потребами

ця вимога застосовується з урахуванням їхніх індивідуальних потреб і можливостей);

- у разі використання ідей, тверджень, розробок, думок, відомостей досліджень інших авторів необхідно здійснювати посилання на ці джерела інформації;

- дотримання норм законодавства про авторське право, інтелектуальну власність та інші суміжні права;

- надання правдивої інформації щодо результатів власної наукової та творчої діяльності [1; 12].

Кризу академічної доброчесності в Україні спричинили багато факторів, серед яких варто зазначити про таке:

- суспільна толерантність до корупції, правового нігілізму, порушень законодавства і етичних норм;

- відсутність спрямованості вищої освіти і науки на потреби суспільства, економіки та ринку праці;

- недоліки законодавства, які спонукають оцінювати діяльність наукових працівників за кількісними, а не якісними показниками;

- неузгодженість вимог до закладів вищої освіти, науково-педагогічних працівників та здобувачів освіти, що характеризується часовими обмеженнями, низьким фінансуванням, кількістю публікацій, обсягом кваліфікаційних та інших наукових робіт та ін.;

- практично відсутність законодавчо встановлених вимог і меж відповідальності за наявність академічного плагіату, фальсифікації та інших порушень академічної доброчесності;

- низька професійна мотивація науковців та науково-педагогічних працівників в умовах невисоких зарплат, відсутності можливості для проведення якісних досліджень;

- практика імітації і фальсифікації наукових досліджень з окремих наук за часів срср, яка набула поширення в останні десятиріччя через ігнорування загальноновизнаних стандартів якості досліджень та значне збільшення питомої ваги досліджень у відповідних напрямках.

Т. Фішман наводить кілька умов вчинення плагіату. Плагіат виникає, коли науковець дозволяє собі використовувати слова, ідеї чи результати досліджень, що належать іншому науковцеві, без належних цитувань джерела, з якого їх запозичено, а також зазначає себе автором використаних напрацювань [48].

Частина 4 статті 42 Закону України «Про освіту» визначає такі основні *види порушень академічної доброчесності*:

«Академічний плагіат – оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості), та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства».

Розрізняють види академічного плагіату:

- *самоплагіат*;
- *фабрикація*;
- *фальсифікація*;
- *обман*;
- *хабарництво*;
- *необ'єктивне оцінювання*.

Основні види академічної відповідальності встановлені Законом України «Про освіту». Як зазначається у статті 42, частині 5 Закону України «Про освіту», до основних видів академічної відповідальності науково-педагогічних, наукових і педагогічних працівників належать: «відмова у присудженні наукового ступеня чи присвоєнні вченого звання; позбавлення присудженого наукового ступеня чи присвоєного вченого звання; відмова в присудженні або позбавлення присудженого педагогічного звання, кваліфікаційної категорії; позбавлення права брати участь у роботі визначених законом органів чи займати визначені законом посади» [37].

Згідно із частиною 6 статті 42 Закону України «Про освіту», до основних видів академічної відповідальності здобувачів освіти належать: повторне проходження оцінювання (контрольна робота, іспит, залік тощо); повторне проходження відповідного освітнього компонента освітньої програми; відрахування із закладу освіти; позбавлення академічної стипендії; позбавлення наданих закладом освіти пільг з оплати за навчання» [37].

Заклад вищої освіти повинен здійснювати навчання щодо норм академічної доброчесності, щоб застерегти здобувача від академічного плагіату. У додатку Д подано приклади оформлення запозичених матеріалів, які допоможуть уникнути академічного плагіату. І лише тоді можна застосовувати зазначені у законодавстві покарання чи стягнення.

Тому покарання для здобувача у вигляді відрахування із закладу освіти або позбавлення його кваліфікації слід розглядати як кінцеве, яке доцільно застосовувати лише у випадку систематичних порушень і після того, як інші заходи впливу не дали належного ефекту.

Практичні завдання

Практичне заняття № 9

Особливості узагальнення результатів соціально-психологічного дослідження

Питання для самоконтролю

1. З чого розпочинається опис результатів дослідження?
2. Яких принципів вартує дотримуватись у формулюванні результатів дослідження?
3. Які вимоги встановлені до обробки та оформлення результатів дослідження?
4. Назвіть правила застосування мови і стилю викладу змісту наукової праці.

Теми для рефератів і доповідей

1. Оформлення звітів про результати наукової роботи.
2. Прийоми викладу наукових матеріалів.
3. Мова і стиль викладу змісту наукової праці.

Практичне заняття № 10

Результати та представлення наукового звіту (тези, стаття, дипломна робота, дисертація тощо)

Питання для самоконтролю

1. Які загальні особливості курсової, дипломної та магістерської роботи з психології?
2. Визначте загальні положення методики підготовки і оформлення курсових, кваліфікаційних робіт.
3. Якими особливостями характеризується процес написання тез, статті?

Практичне заняття № 11
Етична та правова складові
науково-дослідної діяльності в Україні

Питання для самоконтролю

1. Визначте механізми регулювання дослідної діяльності в психології.
2. Як виявляється свобода наукової творчості науковця?
3. В межах компетенції яких психологічних професійних об'єднань є етичне регулювання дослідної діяльності?
4. Які можливі варіанти співвідношення етики та права в психологічних дослідженнях?

Теми для рефератів і доповідей

1. Проблема свободи та відповідальності вченого.
2. Проблема етично-правового регулювання дослідної діяльності в психології.
3. Охорона та використання результатів інтелектуальної діяльності.

Практичне завдання

Аналіз та інтерпретація результатів соціально-психологічного дослідження

1. Проаналізуйте результати проведеного дослідження.
 2. Надайте інтерпретацію та пояснення щодо отриманих результатів у проведеному дослідженні.
 3. Перевірте наявність правильно оформленого цитування (дод. В), а також бібліографічного оформлення літератури згідно з ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання» (дод. Е).
- Завдання охоплює четвертий етап соціально-психологічного дослідження. Нижче наведено детальний опис та послідовність дій для виконання практичного завдання.

Власне, на цьому етапі необхідно здійснити аналіз результатів проведеного дослідження. На відміну від попередніх, цей етап не вимагає дотримання чіткої структури та алгоритму, він вважається доволі творчим.

Опрацьовані результати можна висвітлити у своїй праці (практична робота, тези, стаття, кваліфікаційна робота, дисертація тощо).

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДжЕРЕЛ

1. Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених : колективна монографія / за заг. ред. Н. Г. Сорокіної, А. Є. Артюхова, І. О. Дегтярьової. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2017. 169 с.
2. Бочелюк В. Й. Методика та організація наукових досліджень з психології : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 360 с.
3. Вавринів О. С. Соціально-психологічні особливості формування професійної емпатії майбутніх рятувальників : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05/ Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Северодонецьк, 2020. 290 с.
4. Важинський С. Е., Щерак Т. І. Методика та організація наукових досліджень : навч. посіб. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.
5. Вдовенко В.В. Математичні методи в психології : навч.-метод. посібн. Кіровоград : ПП «Центр оперативної поліграфії» Авангард», 2017. 112 с.
6. Вербець В. В. Методологія та методика соціологічних досліджень : навч.-метод. посіб. Рівне : РДГУ : Інститут соціальних досліджень, 2006. 248 с.
7. Власенко Л., Ладанюк А., Кишенько В. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. Київ : «Літа-К», 2018. 352 с.
8. Гриневич Л.М., Морзе Н. В., Бойко М. А. Наукова освіта як основа формування інноваційної компетентності в умовах цифрової трансформації суспільства. *Інформаційні технології і засоби навчання*. Том 77. № 3. 2020. С. 1–26.
9. Гуртов О. І. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. Харків : ХНАУ, 2017. 57 с.
10. Данильян О. Г. Організація та методологія наукових досліджень : навч. посіб. Харків : Право, 2017. 448 с.
11. Заверуха О. Я. Соціально-психологічні особливості проявів адикції та їх корекція у підлітків з сімей трудових мігрантів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Северодонецьк, 2020. 265 с.
12. Інтелектуальна власність : підручник / Г. В. Дейниченко, Д. В. Горелков, В. В. Дуб та ін. Київ : Фірма «ІНКОС», 2014. 376 с.
13. Каламбет С. В., Іванов С. І., Півняк Ю. В. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. Дніпро : Вид-во Маковецький, 2015. 191 с.

14. Кириленко О. П., Письменний В. В. Основи наукових досліджень у схемах і таблицях : навч. посіб. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 228 с
15. Клименко О. Є. Становлення життєвої перспективи особистості в ситуації набутої інвалідності : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Львівський національний університет. Львів, 2017. 240 с.
16. Климчук В. О. Математичні методи у психології : навч. посіб. Київ : Освіта України. 2009. 288 с.
17. Колісніченко Е. В. Основи наукових досліджень : навч. посіб. Суми : Сумський державний університет, 2012. 83 с.
18. Корбутяк В. І. Методологія системного підходу та наукових досліджень : навч. посіб. Рівне : НУВГП, 2010. 176 с.
19. Крушельницька О. В. Методологія і організація наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Кондор, 2003. 192 с.
20. Мальська М., Паньків Н. Основи наукових досліджень : навч. посіб. Львів : Видавництво ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 226 с.
21. Методологічні та теоретичні проблеми психології : навч. посіб. / за заг. ред. М. С. Корольчук, Ю. Л. Трофімов, В. І. Осьодло та ін. Київ : Ніка-Центр, 2008. 336 с.
22. Методологія науково-педагогічних досліджень : підручник / за заг. ред. Сисоєва С. О., Кристопчук Т. Є. Рівне : Волинські обереги, 2013. 360 с.
23. Методологія педагогічного дослідження : навч. посіб. для студентів ВНЗ / за заг. ред. Н. Т. Тверезовська, В. К. Сидоренко. Київ : Центр учб. літ., 2013. 439 с.
24. Методологія та методи психологічного дослідження : посібник / за заг. ред. О. Л. Туриніна. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал»», 2018. 206 с.
25. Наукова робота за темою магістерської дисертації. Науководослідна робота за темою магістерської дисертації. Частина II : конспект лекцій / укладачі Г. М. Розорінов, Співак В. М. Київ : НТУУ «КПІ», 2016. 83 с.
26. Оришин-Буждиган Л. С. Математичні методи у психології : практич. посібн. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 180 с.
27. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
28. Основи наукових досліджень : навч. посіб. / за заг. ред. Піддубна Л. Н., Заїкіна О. О. Київ. 2002. 158 с.
29. Основи наукових досліджень : навч. посібник / за заг. ред. Т. М. Брикова, О. Г. Терешкін. Херсон : ХДУХТ, 2020. 198 с.

30. Основи наукових досліджень : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Сінчук, Т. М. Берідзе, М. Л. Барановська, О. В. Данілін, Д. О. Кальмус. Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2022. 196 с.
31. Основи наукових досліджень : підручник / за заг. ред. Ю. В. Носачова, Я. В. Радовенчик. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2020. 132 с.
32. Основи наукової діяльності : конспект лекцій / укладач Г. Г. Єнчева, Київ : Національний авіаційний університет, 2016. 87 с.
33. Основи проведення військово-соціологічних і соціально-психологічних досліджень у внутрішніх військах МВС України : навч. посіб. / за заг. ред. І. І. Приходько, І. В. Воробйова, В. С. Молдавчук, І. І. Ліпатов, Ю. Б. Ірхін, В. І. Пасічник, М. І. Товма. Харків : Акад. ВВ МВС України, 2010. 58 с.
34. П'ятницька-Позднякова І. С. Основи наукових досліджень у вищій школі : навч. посіб. Київ : Просвіта, 2003. 116 с.
35. Партирко З. В. Основи наукових досліджень: підготовка дисертації : навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 232 с.
36. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України : Постанова КМУ від 16.10.2014р. № 630 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2014-%D0%BF#n10>.
37. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
38. Романчиков В. І. Основи наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 254 с.
39. Руденко В. М. Математична статистика : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 304 с.
40. Стельмах О. В. Психологічні умови формування професійної Я-концепції майбутніх рятувальників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Острог, 2016. 20 с.
41. Телейко А. Б., Чорней Р. К. Математико-статистичні методи в соціології і психології : навч. посіб. Київ : МАУП, 2007. 424 с.
42. Технології наукових досліджень в технічному сервісі : навчально-методичний посібник для самостійної роботи / за заг. ред. Н. І. Болтянська, І. Ю. Маніта. Мелітополь : «Люкс», 2020. 196 с.
43. Технології наукових досліджень в технічному сервісі. Навчально-методичний посібник для виконання лабораторних робіт : навч.-метод. посібн. / за заг. ред. Н. І. Болтянська, І. Ю. Маніта. Мелітополь : «Люкс», 2020. 364 с.
44. Філіпенко А. С. Основи наукових досліджень. Конспект лекцій : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2005. 208 с.

45. Яремко Р. Я. Соціально-психологічні особливості розвитку професійної самореалізації майбутніх фахівців з пожежної безпеки : дис. ...канд. психол. наук : 19.00.05 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Київ, 2022. 267 с.
46. Edward E. Rigdon, Jan-Michael Becker & Marko Sarstedt Factor Indeterminacy as Metrological Uncertainty: Implications for Advancing Psychological Measurement. *Multivariate Behavioral Research*. № 5 4:3. 2019. P. 429–443, DOI: 10.1080/00273171.2018.1535420
47. Finkel E. J., Eastwick P. W., Reis H. T. Best research practices in psychology: Illustrating epistemological and pragmatic considerations with the case of relationship science. *Journal of personality and social psychology*. London : Profile Books Ltd., 2008. 356 p.
48. Fishman T. «We know it when we see it» is not good enough: toward a standard definition of plagiarism that transcends theft, fraud, and copyright. 4th Asia Pacific Conference on Educational Integrity (4APCEI), Australia : University of Wollongong NSW, 2010. P. 5. URL: <http://ro.uow.edu.au/apcei/09/papers/37/>
49. Hadamard J. The Mathematician's Mind: The Psychology of Invention in the Mathematical Field. Princeton University Press, 2020. 168 p.
50. Inzelt A. The evolution of university–industry–government relations during transition. *Research Policy*. 2004. P. 975–995.
51. Manoukian E. B. Mathematical Nonparametric Statistics. Taylor & Francis, 2022. 326 p.
52. S. C. Gupta, V. K. Kapoor. Fundamentals of Mathematical Statistics. Mathematical Sciences Sultan Chand & Sons, 2020. 1344 p.

ДОДАТКИ

Перелік тем для проведення дослідження

1. Психологічний аналіз і психопрофілактика страхів у дітей молодшого шкільного віку.
2. Внутрішньоособистісний конфлікт та його подолання шляхом творчої активності студентів.
3. Психологічні особливості впливу механізмів психологічного захисту на комунікативність підлітка.
4. Психологічні аспекти ефективності управління персоналом на підприємстві.
5. Психологічні особливості розвитку творчих здібностей в акцентуйованих студентів.
6. Дослідження професійної діяльності психолога Державної служби України з надзвичайних ситуацій.
7. Психологічні особливості формування здорового способу життя у курсантів вищого військового навчального закладу.
8. Психологічні особливості розвитку особистості з варіативним патерном психосексуального розвитку.
9. Психологічні особливості розвитку особистості юнацького віку схильної до брехні.
10. Удосконалення психологічної підготовки працівників Служби порятунку до роботи в умовах надзвичайних ситуацій.
11. Психологічний аналіз кризових станів особистості, що перебуває в особливих умовах життєдіяльності.
12. Психокорекційна робота з сімейними парами щодо задоволеності шлюбом.
13. Психологічний аналіз копінг-стратегії особистості з різним рівнем стресостійкості.
14. Психологічні особливості подолання страхів особистістю, що опинилася в особливих умовах життєдіяльності.
15. Психодіагностика страхів у підлітковому віці та шляхи їх корекції.
16. Психологічний аналіз професійної готовності до дій в екстремальних умовах.
17. Психологічні особливості розвитку особистості, схильної до прокрастинації.
18. Психологічні особливості корекції неефективних копінг-стратегій у студентів-психологів.
19. Психологічні особливості розвитку творчої особистості, здатної до кар'єрного зросту.

20. Індивідуально-особистісні фактори, які впливають на формування адаптації майбутніх рятувальників.

21. Формування комунікативних умінь підлітків засобами розвитку емоційного інтелекту.

22. Психологічний аналіз розвитку нонкоформізму особистості, що перебуває в особливих умовах життєдіяльності.

23. Особливості психологічної адаптації курсантів-першокурсників до умов навчання у вищому навчальному закладі.

24. Психологічні особливості розвитку особистості юнацького віку схильної до маніпулятивної поведінки.

25. Психологічні особливості формування лідерського потенціалу в майбутніх рятувальників.

26. Психологічні особливості взаємозв'язку емпатії та соціального інтелекту підлітків.

27. Психологічні особливості формування творчої особистості в умовах навчання у вищих навчальних закладах.

28. Особливості соціально-психологічної адаптації людей з інвалідністю.

29. Психологічні особливості прояву співзалежності в подружжі.

30. Вплив інтернет-залежності на рівень тривожності в підлітковому віці.

31. Психологічні особливості ціннісної сфери особистості майбутніх рятувальників.

32. Психологічні особливості розвитку емпатійності особистості, схильної до гендерної дискримінації.

33. Психологічні аспекти розвитку комунікативної компетентності осіб підліткового віку.

34. Взаємозв'язок емоційного інтелекту та емоційного вигорання у педагогів.

35. Психологічні особливості прояву аутоагресії особистості підліткового віку.

36. Психологічні особливості дітей з неповних сімей.

37. Психологічні особливості самовизначення особистості в юнацькому віці.

38. Психологічні особливості впливу рівня комунікативності на досягнення успіху особистості юнацького віку.

39. Психологічні особливості особистості, схильної до нонконформізму.

40. Психологічний аналіз адаптації студентів-психологів до особливих умов діяльності.

41. Мотиваційні чинники вибору курсантами МВС ризиконебезпечних професій.

42. Психологічні особливості розвитку комунікативних умінь і навичок молодших школярів.

43. Психологічні особливості розвитку пам'яті підлітків з різними видами здібностей.

44. Психологічні особливості дезадаптації школярів підліткового віку.

45. Психологічні особливості адаптації до навчального процесу молодших школярів.

46. Психологічні особливості впливу особистісних якостей на професійне самовизначення підлітка.

47. Гендерні детермінанти конфліктної поведінки курсантів вищих навчальних закладів МВС.

**Приклади
для формулювання теоретико-методологічної
основи дослідження**

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: концепції особистісно-орієнтованого (Г. Балл, С. Гарькавець, І. Данилюк, А. Коваленко, С. Максименко, І. Попович та ін.) та особистісно-діяльнісного підходів у психології (Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонт'єв, В. Лозова, С. Рубінштейн, І. Якиманська та ін.); психологічні теорії, які описують процеси формування свідомості (К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, О. Бодальов, А. Борисюк, М. Журба, Д. Леонт'єв, Н. Чепелева, В. Чудновський та ін.); принцип розвитку особистості в діяльності (О. Блинова, В. Бочелюк, Г. Костюк, С. Максименко, В. Рибалка, С. Рубінштейн та ін.); індивідуально-типологічні кореляції та їх роль у розвитку особистості (Ч. Батсон, О. Бодальов, І. Бурлакова, І. Юсупов та ін.); основні положення психологічних досліджень про природу та сутність емпатії (В. Бойко, Л. Журавльова, О. Орищенко, К. Роджерс, О. Саннікова, Т. Шибутані та ін.), про механізми емпатії, її роль у спілкуванні (Г. Андреева, Ю. Бохонкова, Т. Гаврилова, В. Завацький, Л. Спицька, В. Філатов та ін.); психологічні теорії формування та корекції рис особистості в ході активного соціально-психологічного навчання (Л. Бурлачук, І. Ващенко, Ж. Вірна, Н. Завацька, Л. Засекіна, Л. Карамушка, З. Ковальчук, Л. Пілецька, М. Тоба, О. Шевяков, Т. Яценко та ін.); теоретичні положення та підходи до проведення соціально-психологічного тренінгу (Л. Балабанова, О. Бондаренко, О. Бондарчук, Л. Карамушка, Л. Мороз, В. Москалець, Л. Перелигіна, Л. Петровська, С. Яковенко та ін.).

Приклади опису результатів математичної статистики

ВІДСОТКОВИЙ АНАЛІЗ

За результатами методики «Діагностика рівня готовності до ризику» А. Шуберта бачимо, що більша половина майбутніх рятувальників демонструє високі показники готовності до ризику, а саме – 59,6% усієї вибірки. 26,9% досліджуваних готові до ризику залежно від ситуації, зовнішніх та внутрішніх факторів. Такі висновки робимо тому, що у них спостерігаються середні показники. Також лише 13,5% респондентів демонструють надмірну обережність. На рисунку 2.3. бачимо детальні результати.

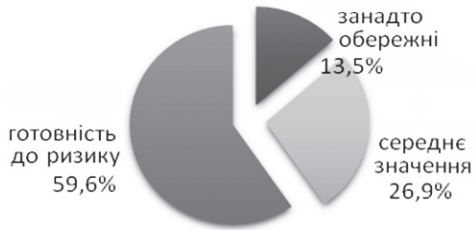

Рис. 2.3. Результати дослідження за методикою «Діагностика рівня готовності до ризику» А. Шуберта

У майбутньому професійна діяльність курсантів тісно пов'язана з ліквідацією пожеж та інших надзвичайних ситуацій, характеризується впливом значної кількості стресогенних факторів і протікає в екстремальних умовах. Такі особливості професійної діяльності висувають підвищені вимоги до психологічних якостей особистості.

Саме така специфіка діяльності рятувальників підвищує рівень необхідності вивчення їхньої професійної мотивації та викликає інтерес багатьох науковців. Проаналізувавши специфіку діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів, можна сказати, що професійна мотивація майбутніх рятувальників – це процес та результат формування професійно важливих мотивів, які виникають на основі усвідомлення цінності їхньої майбутньої професії, визначення основних аспектів службової діяльності та виконання службових обов'язків. Оскільки йдеться про майбутніх рятувальників-курсантів закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, то відповідальність за формування сприятливої мотивації до служби та усвідомлення специфіки майбутньої діяльності значною мірою лягає на науково-педагогічний персонал [30].

Одне з провідних місць у психології відводиться професійній мотивації. Пріоритетним завданням професійного відбору, психологічної, професійної та оперативно-технічної підготовки працівників ДСНС України є оцінка і формування професійної мотивації та самомотивації. Оскільки від наявності цих показників у структурі особистості рятувальників значною мірою залежить ефективність професійної діяльності і порятунок життя потерпілих. Саме тому нами було здійснено дослідження мотивації досягнення успіху та уникнення невдач, а також здатності до само мотивації [30].

Майбутні рятувальники здебільшого спрямовані на досягнення успіху. Результати методики «Діагностика мотивації до досягнення успіху» Т. Елерс розподілилися так: надто високий рівень – 21,6%, високий – 34,8%, середній – 28,7% та низький 14,9%. На рисунку 2.4 представлено результати проведення методики.

Рис. 2.4. Результати дослідження за методикою «Діагностика мотивації до досягнення успіху» Т. Елерс

СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ

Варто наголосити про ризик, який постійно супроводжує працівників аварійно-рятувальних служб. Нервове збудження, сплеск емоцій, тремор, страх, біль і ще багато інших фізіологічно-емоційних проявів виникають у рятувальників внаслідок реальної небезпеки. У цій ситуації емпатія є мотиваційним фактором здійснення аварійно-рятувальних дій, сприятиме мобілізації всіх ресурсів та спонукатиме їх до здійснення ефективної професійної діяльності, спрямованої на порятунок потерпілих. Проте, на жаль, донедавна не було досліджень емпатії рятувальників як найяскравіших представників допомагаючого типу професій.

Нами було проведеного дослідження за допомогою методики «Діагностика рівня емпатійних здібностей» В. Бойко та встановлено, що досліджувані фахівці з пожежної безпеки здебільшого демонструють підвищені показники емпатійності. Бали курсантів, у яких було виявлено низький рівень емпатії, розподілились по верхній

межі, тобто наближені до середнього рівня. Це свідчить про потенціал до розвитку емпатії за сприятливих для цього умов. Результати дослідження за методикою «Діагностика рівня емпатійних здібностей» В. Бойко представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

**Результати дослідження за методикою
«Діагностика рівня емпатійних здібностей» В. Бойко**

Рівні емпатійності	M	SD
Високий рівень	31,2	1,92
Середній рівень	20,6	1,72
Занижений рівень	14,3	2,1

M – середнє арифметичне; SD – середнє квадратичне відхилення.

Одне з провідних місць у структурі особистості фахівців з пожежної безпеки посідає мотивація. Вона виступає важливою умовою успішної діяльності підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій, а також одним із найважливіших чинників, що сприятиме активному виконанню завдань фахівцями з пожежної безпеки. Необхідно зважити на те, що поняття мотивації найчастіше розглядається у двоякому сенсі: як поняття, що характеризує формування системи чинників, які детермінують поведінку особистості, здійснюючи вплив на її потреби, мотиви, цілі, наміри, прагнення тощо; як особливість процесу будь-якої діяльності, який стимулює та стримує поведінкову активність на тому чи іншому рівні. Мотивацію необхідно визначати як сукупність психологічних особливостей, які характеризують поведінку, спрямованість та активність людини.

За методикою «Вивчення мотиваційного профілю особистості» Ш. Річі і П. Мартіна ми досліджували мотиваційний профіль, який проявляється у певній потребі. Результати подано у таблиці 2. Досліджувані майбутні рятувальники найбільше прагнуть визнання з боку інших людей, потребують чіткого структурування в роботі, хочуть бути потрібними та прагнуть розвиватись і вдосконалюватись, потребують високого фінансового забезпечення своєї професійної діяльності. Також вони демонструють здатність ставити перед собою складні цілі та реалізувати їх.

Таблиця 2

**Результати дослідження за методикою
«Вивчення мотиваційного профілю особистості»
Ш. Річі і П. Маргіна**

Шкали потреб	М	SD
Потреба у високій заробітній платні	53,27	1,71
Потреба в хороших умовах праці	42,22	1,53
Потреба в чіткому структуруванні роботи	60,23	2,11
Потреба в соціальних контактах	49,12	1,72
Потреба формувати стабільні взаємини	47,91	1,69
Потреба у визнанні з боку інших людей	64,38	2,31
Потреба ставити складні цілі і досягати їх	58,22	1,97
Потреба керувати іншими	41,11	1,49
Потреба в різноманітності відчуттів	43,61	1,65
Потреба бути креативним	46,32	1,67
Потреба в удосконаленні, зростанні і розвитку	55,61	2,11
Потреба у затребуваності	51,51	2,01

М – середнє арифметичне; SD – середнє квадратичне відхилення.

Серед життєвих цілей та цінностей у досліджуваних курсантів переважає демократія, відкритість, матеріальне забезпечення, влада, вплив, здоров'я, особистісне зростання, прив'язаність, кохання. Також ціллю досліджуваних є безпека та захищеність, цим можемо пояснити обрану ними професію. Вони усвідомлюють необхідність відчуття безпеки і саме це усвідомлення, ймовірно, сприятиме відмінному навчанню, а згодом і професійній самореалізації. Результати дослідження цілей та цінностей представлено у таблиці 3.

Таблиця 3

**Результати дослідження за методикою
«Визначення життєвих цілей та цінностей особистості»
П. Іванова**

Цілі та цінності	M	SD
Воля, відкритість та демократія	3,4	2,19
Безпека та захищеність	5,6	2,17
Служіння людям	11,1	1,89
Влада та вплив	10,1	2,01
Популярність	11,9	1,87
Автономність	14,5	1,58
Матеріальне забезпечення	8,3	2,12
Духовна культура	14,7	1,55
Особистісне зростання	10,8	1,91
Здоров'я	7,3	2,06
Прив'язаність та кохання	12,2	1,81
Привабливість	12,6	1,76
Відчуття задоволення	13,3	1,71
Міжособистісні стосунки	13,7	1,67
Духовно-релігійне життя	14,1	1,61

M – середнє арифметичне; SD – середнє квадратичне відхилення.

Аналізуючи термін «готовність до ризику», науковці розглядають його як індивідуальну якість. Вони вважають, що хоча така готовність і породжується ситуацією, але вона ґрунтується на індивідуальних якостях та особливостях працівника. Саме в такому контексті готовність до ризику вивчають німецькі психологи, але мають вони на увазі те, що в англomовній літературі називається «схильністю до ризику».

Т-КРИТЕРІЙ ВІЛКОКСОНА

Таблиця 3.16

Результати визначення статистично значимих зрушень стратегій поведінки у стресових ситуаціях за t-критерієм Вілкоксона

№ з/п	Показники	t	p
	Асертивні дії	-5,693 ^a	,000
	Пошук соціальної підтримки	-2,736 ^a	,007
	Встановлення соціального контакту	-4,921 ^a	,000
	Обережні дії	-2,568 ^b	,008
	Імпульсивні дії	-2,121 ^b	,021
	Уникнення	-2,726 ^b	,007
	Маніпулятивні дії	-2,279 ^b	,022
	Асоціальні дії	-2,598 ^b	,009
	Агресивні дії	-3,921 ^b	,000

Примітка: а – використовуються позитивні ранги (збільшилось); b – використовуються від'ємні ранги (зменшилось).

З табл. 3.16 зрозуміло, що проведення соціально-психологічного тренінгу дозволило позитивно вплинути на вибір стратегій поведінки у стресових ситуаціях. Найбільш статистично значимі зміни спостерігаються за такими показниками: «асертивні дії» ($p < 0,001$), «встановлення соціального контакту» ($p < 0,001$), «агресивні дії» ($p < 0,001$). Менш вагомі, проте статично значимі зміни, відбулись за показниками «пошук соціальної підтримки» ($p < 0,01$), «обережні дії» ($p < 0,01$), «уникнення» ($p < 0,01$) та «асоціальні дії» ($p < 0,01$). Найменші зміни відбулись за показниками «імпульсивні дії» ($p < 0,05$) та «маніпулятивні дії» ($p < 0,05$).

З табл. 3.17 зрозуміло, що статистично значимих зрушень у рівнях просторових уявлень за t-критерієм Вілкоксона не відбулось, окрім показника «низький рівень просторових уявлень» ($p < 0,01$).

Таблиця 3.17

**Результати визначення статистично значимих зрушень
у рівнях просторових уявлень за t-критерієм Вілкоксона**

№ з/п	Показники	T	p
	Високий рівень просторових уявлень	-2,098 ^a	,032
	Середній рівень просторових уявлень	-2,071 ^a	,036
	Низький рівень просторових уявлень	-3,028 ^b	,002

Примітка: а – використовуються позитивні ранги (збільшилось); b – використовуються від’ємні ранги (зменшилось).

Хоча і не великі, проте статистично значимі зрушення відбулися за показниками «низький рівень просторових уявлень» ($p < 0,05$) та «середній рівень просторових уявлень» ($p < 0,05$).

У табл. 3.18 представлено результати визначення статистично значимих зрушень у рівнях нервово-психічної стійкості за t-критерієм Вілкоксона. Бачимо, що спостерігаються позитивні зміни за всіма показниками ($p < 0,05$).

Таблиця 3.18

**Результати визначення статистично значимих зрушень
у рівнях нервово-психічної стійкості за t-критерієм Вілкоксона**

№ з/п	Показники	t	p
	Високий рівень НПС	-3,061 ^a	,002
	Нормальний рівень НПС	-3,171 ^a	,001
	Задовільний рівень НПС	-2,662 ^b	,009
	Низький рівень НПС	-2,584 ^b	,011

Примітка: а – використовуються позитивні ранги (збільшилось); b – використовуються від’ємні ранги (зменшилось).

КРИТЕРІЙ Т-СТЬЮДЕНТА

В отриманих даних встановлено нормальний розподіл, тому для порівняння середніх в групах застосували критерій Т-Стьюдента, встановлено наявність статистично значимих відмінностей на рівні $p \leq 0,05$, результати подані у табл. 2.9.

Таблиця 2.9

Порівняльний аналіз показників особистісної відповідальності студентів 1 та 3 курсу

Метод статистичного аналізу:		Група	
критерій Т-Стьюдента		1	2
Продуктивно-предметна сфера особистісної відповідальності	Показник значущості	0,003	
	Середнє значення	16,82	18,08
Труднощі особистісні	Показник значущості	0,001	
	Середнє значення	14,03	17,16

Значимі відмінності в групах встановлено за характеристиками «труднощі особистісні» на рівні $p \leq 0,001$. Це свідчить про збільшення сумнівів студентів щодо власної відповідальності, що може ускладнювати процес виконання важких професійних завдань, впливати на впевненість студента у своїх професійних можливостях у майбутньому. Значимі відмінності встановлені між показниками в групі 1 та групі 2 «когнітивна складова особистісної відповідальності за параметрами свідомості» на рівні $p \leq 0,001$. Це можна пояснити розвитком когнітивної діяльності студентів щодо оволодіння знаннями у навчальному закладі. На третьому курсі студенти в більшості впевнені у своїх знаннях, але мають сумніви щодо готовності їх застосовувати.

Як зрозуміло з таблиці 2.9, у продуктивній (результативній) складовій особистісної відповідальності результат на 3 курсі значно вищий на рівні $p \leq 0,05$. Це пояснюється особистісним розвитком студентів умов під час навчально-виховного процесу та характеризується завершенням справ, прагненням до самореалізації та розвитком професійно-важливих якостей.

КОРЕЛЯЦІЙНИЙ АНАЛІЗ

Розглянемо взаємозв'язки показника регулятивно-процесуального компонента саморегуляції «планування» та показників особистісної відповідальності, особливостей особистості та мотивації на успіх та уникнення невдач (див. табл. 2.18).

Таблиця 2.18

**Кореляційна матриця взаємозв'язку «планування»
та показників особистісної відповідальності,
особливостей особистості та мотивації на успіх**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Планування, r	-0,160	0,178	0,216	-0,149	0,209	0,194	-0,242	-0,148	0,149
Рівень значимості, P	0,05	0,05	0,05	0,05	0,01	0,01	0,01	0,05	0,05

Примітка: 1) динамічна складова за параметрами аергічності; 2) мотиваційна складова з позиції соціоцентричності; 3) когнітивна складова з позиції свідомості; 4) регуляторно-вольова складова з позиції інтернальності; 5) труднощі особистісні внутрішнього порядку; 6) прагнення змістовно-значимі; 7) товариськість; 8) врівноваженість; 9) мотивація на успіх.

Як бачимо з таблиці 2.18, встановлено обернений зв'язок між показником планування та динамічним компонентом за параметрами аергічності на рівні $r=-0,160$ ($p \leq 0,05$). Це означає, що чим більше у студента проявляється необов'язковість, нерішучість, відмова від реалізації наміченого плану, тим менше він намічає й утримує мету діяльності та має недостатню сформованість усвідомленого планування діяльності. Встановлено прямий кореляційний зв'язок між показником планування та мотиваційною складовою з позиції соціоцентричності на рівні $r=0,178$ ($p \leq 0,05$). Це свідчить, що чим більше у студента розвинена соціально значима мотивація, чим більше він виконує відповідальних справ, тим вище у нього сформованість потреби в усвідомленому плануванні діяльності, тим більше реалістичні, деталізовані цілі. Встановлено прямий зв'язок між показником «планування» та когнітивною складовою з позиції свідомості. Це означає, що чим вище майбутній оператор авіаційного профілю проявляє особистісну відповідальність у виділенні суті діяльності та цілісному уявленні її якості, тим більш самостійними є цілі його діяльності, їх деталізованість та стійкість.

Між показником «планування» та регулятивно-вольовою складовою відповідальності «інтернальність» на рівні $r=-0,149$ ($p \leq 0,05$) встановлений обернений зв'язок. Це означає, що чим більш схильний студент до самокритичності, незалежності у виконанні відповідальних справ, тим нижче в нього розвинута потреба у плануванні, цілі весь час змінюються, а мета досягається рідко.

Встановлено прямий зв'язок між показником «планування» та «подолання труднощів», що мають особистісний характер на рівні $r=0,209$ ($p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що чим вище розвинена у студента потреба в плануванні своєї діяльності, тим частіше він долає труднощі, пов'язані з переживанням негативних емоційних станів, як-от тривожність, невпевненість. Це пов'язано з віком респондентів, які мають такі вікові особливості як прогнозування власного майбутнього.

Між показником «планування» та «товариськість» на рівні $r=-0,242$ ($p \leq 0,01$) встановлений обернений зв'язок. Це свідчить про те, що чим вище у студента сформована потреба у плануванні діяльності, чим більш ці цілі деталізовані й стійкі, тим менше проявляється така риса характеру, як дружелюбність. Це пояснюється і віковими особливостями старшого юнацького віку, де першочерговими стають проблеми вибору професії, питання про місце роботи та вибору майбутнього партнера. Тобто спрямованість на власні потреби стає більш важливою, ніж спілкування та приємне враження від одногрупників.

Обернений зв'язок встановлений між показником «планування» та «врівноваженістю» на рівні $r=-0,148$ ($p \leq 0,05$). Це означає, що за високих показників сформованості цілеспрямованості студента у його поведінці проявляється нестриманість. Це можна пояснити високим напруженням у процесі утримання обраної мети, що призводить до нестійкості та нестриманості майбутнього авіаційного фахівця.

Показник «планування» прямо пов'язаний з «мотивацією на успіх та уникнення невдач» на рівні $r=0,149$ ($p \leq 0,01$). Це означає, що важливою спонукою у досягненні поставленої мети, її ієрархічності, стійкості, самостійності є високий рівень мотивації на успіх. Тобто чим більше студент орієнтований на успіх, тим сміливіше він буде висувати мету й досягати її. Матриця значущих кореляцій показника регулятивно-процесуального компонента саморегуляції майбутніх операторів авіаційного профілю «модельовання» з психологічними показниками особистісної відповідальності, мотивації на успіх та уникнення невдач та суб'єктивного відчуття благополуччя подана у в табл. 2.19.

Таблиця 2.19

Кореляційна матриця взаємозв'язку «моделювання» з показниками особистісної відповідальності, мотивації на успіх та уникнення невдач та суб'єктивного відчуття благополуччя

	Когнітивна складова за параметрами свідомості	Ступінь задоволеності повсякденною діяльністю	Ступінь задоволеності спілкуванням із соціальним оточенням	Мотивація на успіх та уникнення невдачі
Моделювання, r	0,152	0,194	0,157	0,183
Рівень значимості, p	0,05	0,01	0,05	0,05

Як зрозуміло за табл. 2.19, прямий кореляційний зв'язок встановлений між показником «моделювання» та когнітивною складовою особистісної відповідальності за параметром «свідомості» на рівні $r=0,152$ ($p \leq 0,05$). Це означає, що чим вище у студента розвинені уявлення про зовнішні та внутрішні умови, ступінь їх усвідомленості, тим вище у нього розуміння стрижневої основи відповідальності, її суті, глибинна і цілісне уявлення якості поставленого завдання. Прямий кореляційний зв'язок встановлений між показником моделювання та відчуттям задоволеності повсякденною діяльністю на рівні $r=0,194$ ($p \leq 0,01$). Це свідчить про те, що чим вища студент задоволений процесом оволодіння знаннями за своєю спеціальністю, тим більше в нього здатність виділяти значимі умови досягання цілей у теперішній ситуації навчальної діяльності, що проявляється у відповідальному ставленні до досягнення результатів в цілому.

Стильова характеристика «моделювання» прямо пов'язана з суб'єктивним відчуттям благополуччя від соціального оточення на рівні $r=0,157$ ($p \leq 0,05$). Це означає, що в студентському оточенні, якщо добрі взаємини та атмосфера сприяє підготовці до майбутньої професійної діяльності, то розвиваються адекватні уявлення про зовнішні та внутрішні умови досягнень, формується певна програма дій, яка призводить до успішного досягнення результатів. Показник «моделювання» має прямий кореляційний зв'язок з «мотивацією на досягнення успіху та уникнення невдач» на рівні $r=0,149$ ($p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що чим вище мотивація студента на досягнення успішних результатів в діяльності, тим вище здатність до адекватної оцінки зовнішніх та внутрішніх обставин реалізації визначеного завдання у майбутніх операторів аеронавігаційних систем.

Матриця встановлених статистично значимих взаємозв'язків показника регулятивно-процесуального компонента саморегуляції

поведінки майбутніх операторів авіаційного профілю «програмування» з показниками особистісної відповідальності, суб'єктивного відчуття благополуччя та особистісних особливостей подана у табл. 2.20.

Таблиця 2.20

**Кореляційна матриця взаємозв'язків «програмування»
та показників особистісної відповідальності,
суб'єктивного відчуття благополуччя,
особистісних особливостей, мотивації на удачу, самооцінки**

	1	2	3	4	5	6	7
Програмування, r	-0,244	-0,164	-0,178	0,260	-0,261	0,229	-0,150
Рівень значимості, p	0,01	0,05	0,05	0,001	0,001	0,05	0,05

Примітка: 1) емоційна складова відповідальності по параметрам астенічності; 2) ступінь задоволеності повсякденною діяльністю; 3) товариськість; 4) реактивна агресивність; 5) врівноваженість; 6) мотивація на успіх; 7) самооцінка.

Як видно з табл. 2.20, встановлено обернений кореляційний взаємозв'язок з емоційним компонентом особистісної відповідальності за параметрами астенічності на рівні $r=-0,244$ ($p\leq 0,01$). Це означає, що чим менші негативні емоції під час виконання відповідальних справ за реалізації поставленої мети, тим більш сформована у студента потреба у поміркованості засобів своїх дій, програми розробляються самостійно, гнучко змінюються в нових обставинах.

Стильова характеристика «програмування» обернено корелює зі «ступенем задоволення повсякденною діяльністю» на рівні $r=-0,164$ ($p\leq 0,05$). Це свідчить про те, що чим менше задоволеність у студента процесом навчання, оволодінням знаннями для опанування майбутньою спеціальністю оператора аеронавігаційних систем, тим більше він проявляє гнучкість у обставинах, які перешкоджають навчанню, може коректувати програму власних дій для отримання задовільного результату. Встановлений обернений кореляційний взаємозв'язок між показниками «програмування» та «товариськість» на рівні $r=-0,178$ ($p\leq 0,05$). Це означає, що чим менш важливі для студента взаємостосунки з друзями, спілкування та значимість близьких дружніх взаємин, тим більше в нього розвинена потреба обмірковувати засоби своїх дій та поведінки для досягнення цілей за рахунок власних здібностей, деталізованості й програм дій, які розробляються. Такі студенти діють самостійно в нових

обставинах й стійкі в ситуаціях перешкод, не прагнуть відповідати очікуванням інших, а діють гнучко відповідно до власної мети.

Між показником «програмування» та «реактивна агресивність» встановлений прямий кореляційний зв'язок на рівні $r=0,260$ ($p \leq 0,001$). Це свідчить про те, що за високого рівня сформованості потреби обмірковувати, деталізувати програми дій, аналізуючи і змінюючи необхідні умови в процесі виконання завдання, у студентів високі показники особистісної реактивної агресивності. Це пояснюється віковими особливостями розвитку студентів у старшому юнацькому віці, адже у них можливі негативні реакції спалаху у зв'язку тим, що реальність може не відповідати задуманій та спланованій програмі дій. Обернений кореляційний зв'язок встановлений між показниками «програмування» та «врівноваженість» на рівні $r=-0,261$ ($p \leq 0,01$). Це означає, що при високих показниках гнучкості у досяганні мети, зміні обставин та корекції запланованих дій у студента може знижуватися стриманість. Це пояснюється тим, що старший юнацький вік є періодом становлення і розвитку саморегуляції поведінки, а також формування свого індивідуального стилю діяльності майбутнього оператора авіаційного профілю.

Показник «програмування» прямо корелює з «мотивацією на успіх та уникнення невдач» на рівні $r=0,229$ ($p \leq 0,05$). Це означає, що за розвинутої мотивації на досягнення успіху студенти проявляють високий рівень розвиненості усвідомленого програмування своїх дій. При високих показниках за цією шкалою студенти здатні обмірковувати засоби своїх дій та поведінки, при зміні визначених умов здійснюють корекцію своїх дій та мають прагнення досягнути мети. Обернений зв'язок встановлений між програмуванням та самооцінкою на рівні $r=-0,150$ ($p \leq 0,05$). Це означає, що при неадекватно завищеній самооцінці студентами своєї діяльності знижується здатність адекватно оцінювати отримані результати, а програмування дій полягає у дії шляхом спроб та помилок. Це також пояснюється віковими особливостями старшого юнацького віку, коли триває процес ще тільки становлення майбутнього фахівця. Результати встановлення статистично значимих взаємозв'язків між показником регулятивно-процесуального компонента саморегуляції поведінки майбутнього оператора авіаційного профілю «оцінка результатів» та показників компонентів особистісної відповідальності, особистісних особливостей, мотивації на досягнення успіху та стресостійкості представлені у табл. 2.21.

Таблиця 2.21

Кореляційна матриця взаємозв'язку оцінки результатів та показників компонентів особистісної відповідальності, особистісних характеристик, стресостійкості, мотивації на досягнення успіху та уникнення невдач

n=182	1	2	3	4	5
Оцінка результатів, г	0,153	0,173	-0,188	0,324	-0,162
Рівень значимості, р	0,05	0,05	0,05	0,01	0,05

Примітки: 1) продуктивна складова відповідальності у суб'єктній сфері; 2) регуляторно-вольова складова інтернальності; 3) товариськість; 4) мотивація на успіх; 5) врівноваженість.

Як зрозуміло з табл. 2.21, встановлений прямий кореляційний зв'язок між показниками оцінка результатів та показником продуктивної складової особистісної відповідальності у суб'єктній сфері на рівні ($r=0,153$; $p\leq 0,05$). Це свідчить про те, що чим більше розвиненість і адекватність самооцінки, сформованості й стійкості суб'єктних критеріїв оцінки результатів, тим більш студент схильний завершувати відповідальні справи, пов'язані з особистісним благополуччям та самореалізацією в обраній спеціальності оператора авіаційного профілю. Показники «оцінка результатів» та «регуляторно-вольовою складова відповідальності, яка розглядається з позиції інтернальності суб'єкт мають прямий кореляційний зв'язок на рівні $r=0,173$ ($p\leq 0,05$). Це свідчить про те, що чим більш адекватно оцінює студент факт неузгодженості отриманих результатів з метою діяльності, а також причини, які призвели до цього, тим більш у поведінці проявляється схильність до самостійності, самокритичності та незалежності у виконанні відповідальних справ.

Обернено взаємопов'язані показники «оцінка результатів» та «товариськість» на рівні $r=-0,188$ ($p\leq 0,05$). Це означає, що за високого рівня розвиненості адекватності оцінювання студентом себе й результатів своєї діяльності й поведінки, знижується показник товариськості. Це свідчить про визначений рівень саморегуляції, яка не залежить від думок і оцінок інших людей. А також відсутність необхідності в підтримці. Прямий кореляційний зв'язок установлений між показником «оцінка результатів» і «мотивацією на успіх та уникнення невдач» на рівні $r=0,324$ ($p\leq 0,01$). Це говорить про те, що за високого рівня досягнення і прагнення досягати певних результатів випрацюується певний стиль адекватності оцінки себе

й результатів своєї діяльності, як в процесі навчання, так і у процесі становлення майбутнього оператора авіаційного профілю систем.

ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ

Узагальнені результати факторного аналізу наведено у таблиці 2.10. Як бачимо, виявлено 6 факторів, до кожного рівня емпатії окремо.

Таблиця 2.10

Узагальнені результати факторного аналізу

Рівні емпатії	Фактори
Високий рівень емпатії	Фактор 1 «Мотивація професійного розвитку»
	Фактор 2 «Соціальне оточення та виховання»
Середній рівень емпатії	Фактор 3 «Відкритість»
	Фактор 4 «Мотивація досягнення успіху»
Низький рівень емпатії	Фактор 5 «Замкнутість»
	Фактор 6 «Емоційна нестійкість»

Більш детальні результати факторного аналізу представлено у таблицях 2.11–2.13.

Результати факторного аналізу вибірки з високим рівнем емпатії представлено в табл. 2.11 та інтерпретуються так.

У перший фактор з найбільш питомою вагою входять такі показники, як самомотивація, високий та середній рівні мотивації досягнення успіху. Вагоме навантаження становлять професійно важливі якості та властивості для майбутньої діяльності курсантів, а саме: готовність ризикувати та середній рівень готовності до ризику, рівноваженість, високий рівень просторових уявлень, середній рівень просторових уявлень, управління своїми емоціями, високий рівень нервово-психічної стійкості, нормальний рівень нервово-психічної стійкості, асертивні дії. Також фактор навантажують показники середнього балу 5,0–4,1 та 4,0–3,1, що свідчить про те, що курсанти із високим рівнем емпатії бажають навчатися та поглиблювати свої професійні знання з метою подальшої успішної професіоналізації. З огляду на показники, які навантажують цей фактор, він був названий нами «мотивація професійного розвитку».

Другий фактор – «соціальне оточення та виховання». Таку назву отримав через показники, що його навантажують, а саме: «установки, що сприяють або перешкоджають емпатії», «комунікабельність», «відкритість», «екстраверсія», «пошук соціальної підтримки», «встановлення соціального контакту», «надто високий рівень мотивації досягнення успіху». Навантаження такими показниками дає змогу говорити про те, що небайдужість до інших людей, співчуття та здатність налагоджувати соціальні контакти підвищують ефективність емпатії.

Таблиця 2.11

**Результати факторного аналізу вибірки
з високим рівнем емпатії**

ПОКАЗНИКИ	Фактори	
	1	2
Інтуїтивний канал емпатії	0,489	
Установки, що сприяють або перешкоджають емпатії		0,637
Середній рівень готовності до ризику	0,378	
Готовність до ризику	0,628	
Надто високий рівень мотивації досягнення успіху		0,541
Високий рівень мотивації досягнення успіху	0,698	
Середній рівень мотивації досягнення успіху	0,652	
Низький рівень мотивації уникнення невдач	0,429	
Комунікабельність		0,428
Врівноваженість	0,528	
Відкритість		0,474
Екстраверсія		0,491
Асертивні дії	0,472	
Пошук соціальної підтримки		0,593
Встановлення соціального контакту		0,537
Асоціальні дії		-0,388
Високий рівень просторових уявлень	0,538	
Середній рівень просторових уявлень	0,497	
Управління своїми емоціями	0,488	
Самотивація	0,693	

Високий рівень НПС	0,589	
Нормальний рівень НПС	0,477	
Середній навчальний бал 5,0–4,1	0,567	
Середній навчальний бал 4,0–3,1	0,481	

У табл. 2.12 представлено результати факторного аналізу вибірки з нормальним (середнім) рівнем емпатії. Як бачимо, виділилось два фактора. Перший фактор «відкритість», адже його навантажують такі показники, як «відкритість», «асертивні дії», «екстраверсія», «встановлення соціального контакту», «високий рівень просторових уявлень», «емпатія», «високий рівень НПС».

Другий фактор навантажений такими показниками, як: «готовність до ризику», «надто високий рівень мотивації досягнення успіху», «високий рівень мотивації досягнення успіху», «середній рівень мотивації досягнення успіху», «низький рівень мотивації уникнення невдач», «самотивація», «середній навчальний бал 5,0–4,1» та «середній навчальний бал 4,0–3,1». Як бачимо, цей фактор навантажений мотивацією досягнення успіху, що є важливим компонентом у професійній діяльності. Також навантаження показником високого середнього балу засвідчує те, що є стійка мотивація до розвитку та досягнення успіху в майбутній професійній діяльності. З огляду на такі результати, фактор отримав назву «мотивація досягнення успіху».

Таблиця 2.12

Результати факторного аналізу вибірки з нормальним (середнім) рівнем емпатії

ПОКАЗНИКИ	Фактори	
	3	4
Готовність до ризику		0,525
Надто високий рівень мотивації досягнення успіху		0,634
Високий рівень мотивації досягнення успіху		0,611
Середній рівень мотивації досягнення успіху		0,378
Низький рівень мотивації уникнення невдач		0,456
Відкритість	0,691	
Екстраверсія	0,632	
Асертивні дії	0,514	

Встановлення соціального контакту	0,436	
Високий рівень просторових уявлень	0,436	
Самомотивація		0,631
Емпатія	0,528	
Високий рівень НПС	0,374	
Середній навчальний бал 5,0–4,1		0,371
Середній навчальний бал 4,0–3,1		0,354

Детальні результати факторних навантажень вибірки з низьким рівнем емпатії наведено у табл. 2.13. За цією вибіркою ми отримали теж два фактори.

Перший фактор отримав назву «замкнутість», оскільки його найбільш значимим показником є «відкритість» із від'ємним знаком. Другим показником за питомою вагою є «уникнення», що підкреслює частий знижений фон настрою, небажання взаємодіяти з іншими, бажання замкнутися в собі через страх бути скривдженим. Це пояснюється тим, що фактор також навантажений показниками «занадто обережні», «надто високий рівень мотивації уникнення невдач», «депресивність», «інтроверсія».

Другий фактор свідчить про проблеми із емоційною стійкістю, здатність до частого прояву агресії та жорстокості, вчинення імпульсивних та протиправних дій, оскільки його навантажують такі показники, як «низький рівень мотивації досягнення успіху», «невротичність», «спонтанна агресивність», «дратівливість», «врівноваженість», «реактивна агресивність», «емоційна лабільність», «імпульсивні дії», «маніпулятивні дії», «асоціальні дії», «агресивні дії», «низький рівень просторових уявлень», «низький рівень НПС», «середній навчальний бал 3,0 і нижче». Саме тому цей фактор отримав назву «емоційна нестійкість».

Таблиця 2.13

Результати факторного аналізу вибірки з низьким рівнем емпатії

ПОКАЗНИКИ	Фактори	
	5	6
Занадто обережні	0,478	
Низький рівень мотивації досягнення успіху		0,459
Надто високий рівень мотивації уникнення невдач	0,415	

Невротичність		0,428
Спонтанна агресивність		0,411
Депресивність	0,488	
Дратівливість		0,511
Врівноваженість		-0,522
Реактивна агресивність		0,486
Відкритість	-0,622	
Інтроверсія	0,538	
Емоційна лабільність		0,589
Імпульсивні дії		0,466
Уникнення	0,592	
Маніпулятивні дії		0,427
Асоціальні дії		0,513
Агресивні дії		0,499
Низький рівень просторових уявлень		0,389
Низький рівень НПС		0,521
Середній навчальний бал 3,0 і нижче		0,421

РЕГРЕСІЙНИЙ АНАЛІЗ

Залежність сумарного показника ігрової адикції від основних компонентів (характерологічних і патохарактерологічних), що утворюють структуру особистості, психологічно схильної до азартних ігор, оцінювалася за допомогою простої лінійної регресії, для чого будувалися рівняння виду:

$$y = Bx + C,$$

де x – незалежна змінна (в даному випадку психологічний показник);
 y – залежна змінна (в даному випадку канал емпатії); B – коефіцієнт регресії; C – константа.

Встановлено, що тільки два інтегральні показники надавали статистично значущий ($p < 0,05$) вплив на сумарний показник – «Соціальна спонтанність» і «Залучення уваги ризикованими діями».

Таблиця 3.7

**Моделі простої лінійної регресії для особистісних детермінант,
що визначають вираженість психологічної схильності
до азартних ігор**

Незалежні змінні	Параметри моделі						
	R ²	d	C	B	β	T	P
Соціальна спонтанність	0,077	2,093	8,832	0,622	0,277	2,878	0,005
Залучення уваги ризикованими діями	0,063	2,024	8,823	0,561	0,252	2,602	0,011

У таблиці прийняті такі позначення параметрів моделі:

R² – коефіцієнт детермінації (вказує на частку дисперсії залежної змінної, що пояснюється рівнянням);

d – коефіцієнт Дурбіна-Ватсона (вказує на наявність аутокореляцій залишків);

З – значення константи в регресійному рівнянні;

B – значення коефіцієнта регресії;

β – стандартизоване значення коефіцієнта регресії;

T – коефіцієнт Стьюдента, розрахований для моделі;

p – p-рівень статистичної значущості, розрахований на підставі коефіцієнта Стьюдента.

Отже, всі статистично значущі моделі вказували на наявність прямого впливу предикторів на залежну величину. Відповідно, соціальна спонтанність, виступаючи як характерологічний фактор, сприяє більшій залежності від азартних ігор. Своєю чергою, патологічне прагнення привернути увагу інших до себе за допомогою здійснення ризикованих вчинків також є фактором, що формує психологічну схильність до азартних ігор.

Правила оформлення цитування

Використання у роботі цитувань з належно оформленими посиланнями дає змогу:

- уникати плагіату та дотримуватися академічної доброчесності;
- продемонструвати наукову обізнаність автора, обґрунтованість положень дослідження та його масштабність;
- підтвердити власну думку та посилити її аргументацію;
- подати аргументоване заперечення, спростування контраверсійної думки іншого автора задля доведення власної позиції;
- здійснити порівняння, аналіз різних поглядів на те чи інше питання, проблему;
- ідентифікувати та відшукати джерела, на які посилається автор, для підтвердження достовірності цитованого тексту або ознайомлення з додатковою інформацією.

Зверніть увагу! Збільшити відсоток оригінальності роботи вдається завдяки ретельному перефразуванню використаних цитат, але з **ОБОВ'ЯЗКОВИМ ПОСИЛАННЯМ НА ДЖЕРЕЛО ВИКОРИСТАНОЇ ІНФОРМАЦІЇ**. Нехтування цим правилом призведе до порушення академічної доброчесності, а отже, вчинення плагіату, що виявиться під час антиплагіатної перевірки роботи. Пам'ятайте! Цитована думка усе одно є запозиченою, навіть якщо вона ідеально перефразована, а тому потребує посилання на джерело використаної інформації!

Перефразування – це виклад цитованого тексту своїми словами зі зміною структури речення, але зі збереженням суті повідомлення. Перефразовується зазвичай невеликий обсяг інформації. Для цитування значного масиву тексту доцільно застосовувати прийом узагальнення – виокремлення основних положень, думок, ідей автора. Узагальнення дає змогу скоротити обсяг цитати, сконденсувати лише головну інформацію, позбавляючись від несуттєвої додаткової інформації та авторських роз'яснень.

Цитата – порівняно короткий уривок з літературного, наукового чи будь-якого іншого опублікованого твору, який використовується, з обов'язковим посиланням на його автора і джерела цитування, іншою особою у своєму творі з метою зробити зрозумілишими свої твердження або для посилання на погляди іншого автора в автентичному формулюванні (Закон України «Про авторське право і суміжні права»).

Використовується пряме та непряме цитування. Пряме цитування передбачає дослівне, точне, без жодних змін використання

запозиченого тексту і обов'язково береться в лапки (виняток: якщо цитується поезія, лапки не потрібні). У прямому цитуванні не дозволяється змінювати слова цитати. Однак з метою скорочення її обсягу допускається пропуск слів, якщо це не призводить до викривлення думки автора. У такому випадку на місці пропуску ставляться квадратні дужки з трикрапкою всередині. Непряме цитування, так званий парафраз, – переформулювання, переказ цитованого тексту своїми словами за умови збереження суті.

Зверніть увагу! В обох випадках – прямого та непрямого цитування – потрібно вказати на джерело цитованого тексту за допомогою належним чином оформленого посилання.

Не варто зловживати прямими цитатами – дослівними фрагментами використаних текстів. Цитата має бути доречною та органічно вписуватися у структуру вашого тексту. Доцільно використовувати цитати у випадках:

- необхідності дослівної передачі думки автора, зумовленої винятковою оригінальністю або особливим стилем викладу чи унікальною манерою письма;

- підсилення думки влучною авторською цитатою;

- потреби аналізу самого тексту (закону, художнього твору тощо).

- Використовуючи цитати, варто пам'ятати про кілька простих правил:

- цитата має бути стислою, що досягається завдяки скороченню цитованих фрагментів та ретельному відбору найсуттєвішого й найхарактернішого з висловлювання цитованого автора;

- невмотивоване використання занадто громіздких цитат може створювати враження відсутності в автора вміння критично опрацювати інформацію;

- надмірна кількість цитат, незначний відсоток власне авторського тексту, наведення кількох цитат підряд одна за одною без авторського аналізу свідчать про низьку вартісність роботи та її несамотійність;

- не рекомендується починати абзаци з цитати.

У роботі має бути чітке розмежування авторського та цитованого текстів. Візуально це допомагають зробити сигнальні фрази, що показують перехід до думки цитованих авторів. Наприклад,

На думку вченого,...

Як зазначають (стверджують) у своїй роботі...

Дослідник наголошує (зазначає, стверджує, зауважує)...

Відповідно до концепції вченого,...

Дослідження вченого розкриває аспект...

*У своїй праці вчений висвітлив...
Науковець констатує, що...
Погляди дослідників сходяться на тому, що...
Автор підкреслює важливість гіпотези такими твердженнями...*

Способи уведення цитати у текст:

цитата подається повністю після слів того, хто цитує;

ПРИКЛАД:

А. Артюхов зазначає: «Отже, студенти та молоді вчені, які списують та обманюють під час навчання, насправді не використовують свого потенціалу на повну, і таким чином завдають шкоди собі як науковцям та своїм майбутнім роботодавцям» [1, с. 30].

(Джерело 1: Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених : колективна монографія / за заг. ред. Н. Г. Сорокіної, А. Є. Артюхова, І. О. Дегтярьової. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2017. 169 с.)

цитата подається повністю перед словами того, хто цитує;

ПРИКЛАД:

«Отже, студенти та молоді вчені, які списують та обманюють під час навчання, насправді не використовують свого потенціалу на повну, і таким чином завдають шкоди собі як науковцям та своїм майбутнім роботодавцям», – зазначає А. Артюхов [1, с. 30].

(Джерело 1: Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених : колективна монографія / за заг. ред. Н. Г. Сорокіної, А. Є. Артюхова, І. О. Дегтярьової. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2017. 169 с.)

цитата подається повністю, але розривається словами того, хто цитує;

ПРИКЛАД:

«Отже, студенти та молоді вчені, які списують та обманюють під час навчання, – зазначає А. Артюхов, – насправді не використовують свого потенціалу на повну, і таким чином завдають шкоди собі як науковцям та своїм майбутнім роботодавцям» [1, с. 30].

(Джерело 1: Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених : колективна монографія / за заг. ред. Н. Г. Сорокіної, А. Є. Артюхова, І. О. Дегтярьової. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2017. 169 с.)

цитата подається у вигляді окремих слів, узятих з одного речення автора зі зміненням відмінюванням таких слів;

ПРИКЛАД:

На думку А. Артюхова, списуючи та обманюючи під час навчання, студенти та молоді вчені «завдають шкоди собі як науковцям та своїм майбутнім роботодавцям» [1, с. 30].

(Джерело 1: Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених : колективна монографія / за заг. ред. Н. Г. Сорокіної, А. Є. Артюхова, І. О. Дегтярьової. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2017. 169 с.)

цитата подається в скороченому варіанті без викривлення думки автора (з використанням таких знаків [...] на місці пропуску);

ПРИКЛАД:

На думку А. Артюхова, «студенти та молоді вчені, які списують та обманюють під час навчання, [...] завдають шкоди собі як науковцям та своїм майбутнім роботодавцям» [1, с. 30].

(Джерело 1: Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених : колективна монографія / за заг. ред. Н. Г. Сорокіної, А. Є. Артюхова, І. О. Дегтярьової. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2017. 169 с.)

об'ємні цитати, що складаються з кількох речень (у деяких стилях цитування, як-от APA (American Psychological Association Style), їх іще називають блоковими), варто відділити від авторського тексту з метою чіткого розмежування з цитованим текстом. Така цитата може не братися у лапки, натомість – виділяється або відбивається від решти тексту певним способом (набирається іншим кеглем, шрифтом, накресленням, відбивається від основного тексту більшими абзацними відступами тощо);

ПРИКЛАД:

Аналізуючи наслідки порушень студентами та молодими вченими академічної доброчесності, А. Артюхов зауважує:

Отже, студенти та молоді вчені, які списують та обманюють під час навчання, насправді не використовують свого потенціалу на повну, і таким чином завдають шкоди собі як науковцям та своїм майбутнім роботодавцям. Хоча це здається зовсім очевидним, варто наголосити, що створення культури, яка б прищеплювала у студентів та молодих учених академічну доброчесність та небажання шукати легших шляхів, що обмежують їх навчання, вимагає значних зусиль та неабиякої відваги [1, с. 30].

(Джерело 1: Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених : колективна монографія / за заг. ред. Н. Г. Сорокіної, А. Є. Артюхова, І. О. Дегтярьової. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2017. 169 с.)

Цитування джерела іноземною мовою здійснюється так: або цитата подається мовою оригіналу та береться в лапки, або ж у лапках наводиться авторський дослівний переклад (у такому випадку робиться примітка (переклад з англійської мови мій. – ініціали автора роботи)).

**Приклади оформлення списку літератури
згідно з ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація.
Бібліографічне посилання.
Загальні положення та правила складання»**

КНИГИ

Один автор

Скидан О. В. Аграрна політика в період ринкової трансформації : монографія. Житомир : ЖНАЕУ, 2008. 375 с.

Два автори

Крушельницька О. В., Мельничук Д. П. Управління персоналом : навч. посіб. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ, 2005. 308 с.

Три автори

Скидан О. В., Ковальчук О. Д., Янчевський В. Л. Підприємництво у сільській місцевості : довідник. Житомир, 2013. 321 с.

Чотири автори

Методика нормування ресурсів для виробництва продукції рослинництва / Вітвіцький В. В., Кисляченко М. Ф., Лобастов І. В., Нечипорук А. А. Київ : Укراгропромпродуктивність, 2006. 106 с.

П'ять і більше авторів

Екологія : навч. посіб. / Б. В. Борисюк та ін. Житомир, 2003. 174 с.
Методи підвищення природної рибопродуктивності ставів / Андрищенко А. І. та ін. ; за ред. М. В. Гринжевського. Київ, 1998. 124 с.

Колективний автор

Органічне виробництво і продовольча безпека : зб. матеріалів доп. учасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. / Житомир. нац. агроекол. ун-т. Житомир : Полісся, 2015. 648 с.

Багатотомне видання

Генетика і селекція в Україні на межі тисячоліть : у 4 т. / гол. ред. В. В. Моргун. Київ : Логос, 2001. Т. 2. 636 с.

Автор і перекладач

Котлер Ф. Основи маркетинга : учеб. пособие / пер. с англ. В. Б. Боброва. Москва, 1996. 698 с. Брігхем Є. В. Основи фінансового менеджменту / пер. з англ. В. Біленького та ін. Київ : Молодь, 1997. 998 с.

ЧАСТИНА ВИДАННЯ

Розділ книги

Саблук П. Т. Напрямки розвитку економіки в аграрній сфері виробництва. Основи аграрного підприємництва / за ред. М. Й. Маліка. Київ, 2000. С. 5–15.

Тези доповідей, матеріали конференцій

Зінчук Т. О. Економічні наслідки впливу продовольчих органічних відходів на природні ресурси світу. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матеріалів доп. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф. Житомир : Полісся, 2014. С. 103–108.

Скидан О. В., Судак Г. В. Розвиток сільськогосподарського підприємництва на кооперативних засадах. *Кооперативні читання: 2013 рік* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 4–6 квіт. 2013 р. Житомир : ЖНАЕУ, 2013. С. 87–91.

Статті з продовжуючих та періодичних видань

Якобчук В. П. Стратегічні пріоритети інноваційного розвитку підприємництва в аграрній сфері. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. Сер. Економіка. 2013. Вип. 148. С. 31–34.

Масловська Л. Ц., Савчук В. А. Оцінка результативності і ефективності виробництва органічної агропродовольчої продукції. *Агроsvim*. 2016. № 6. С. 23–28.

Акмеологічні засади публічного управління / Є. І. Ходаківський та ін. *Вісник ЖНАЕУ*. 2017. № 1, т. 2. С. 45–58.

Dankevych Ye. M., Dankevych V. Ye., Chaikin O. V. Ukraine agricultural land market formation preconditions. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*. 2017. Vol. 65. №. 1. P. 259–271.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

Книги

Ілляшенко С. М., Шипуліна Ю. С. Товарна інноваційна політика : підручник. Суми : Університетська книга, 2007. 281 с. URL: <ftp://lib.sumdu.edu.ua/Books/1539.pdf> (дата звернення: 10.11.2017).

Законодавчі документи

Про стандартизацію : Закон України від 11 лют. 2014 р. № 1315. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1315-18> (дата звернення: 02.11.2017).

Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : проект / Міністерство аграр. політики та продовольства України. URL: <http://minagro.gov.ua/apk?nid=16822> (дата звернення: 13.10.2017).

Періодичні видання

Клітна М. Р., Брижань І. А. Стан і розвиток органічного виробництва та ринку органічної продукції в Україні. *Ефективна економіка*. 2013. № 10. URL: <http://www.m.nayka.com.ua/?op=1&j=efektyvnaekonotika&s=ua&z=2525> (дата звернення: 12.10.2017).

Neave H. Deming's 14 Points for Management: Framework for Success. *Journal of the Royal Statistical Society. Series D (The Statistician)*. 2012.

Vol. 36, № 5. P. 561–570. URL: <http://www2.fiu.edu/~revellk/pad3003/Neave.pdf> (Last accessed: 02.11.2017). Colletta L. Political Satire and Postmodern Irony in the Age of Stephen Colbert and Jon Stewart. *Journal of Popular Culture*. 2009. Vol. 42. № 5. P. 856–874. DOI: 10.1111/j.1540-5931.2009.00711.x.

Сторінки з веб-сайтів

Що таке органічні продукти і чим вони кращі за звичайні? Екологія життя : веб-сайт. URL: <http://www.eco-live.com.ua> (дата звернення: 12.10.2017).

ІНШІ ДОКУМЕНТИ

Законодавчі і нормативні документи (інструкції, накази)

Конституція України : станом на 1 верес. 2016 р. / Верховна Рада України. Харків : Право, 2016. 82 с.

Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» щодо удосконалення деяких положень : Закон України від 5 жовт. 2017 р. № 2164. *Урядовий кур'єр*. 2017. 9 листоп.

Інструкція про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : затв. наказом Міністерства фінансів України від 20 квіт. 2015 р. № 449. *Все про бухгалтерський облік*. 2015. № 51. С. 21–42.

Про затвердження Порядку забезпечення доступу вищих навчальних закладів і наукових установ, що знаходяться у сфері управління Міністерства освіти і науки України, до електронних наукових баз даних : наказ Міністерства освіти і науки України від 2 серп. 2017 р. № 1110. *Вища школа*. 2017. № 7. С. 106–107.

Стандарти

ДСТУ ISO 9001: 2001. Системи управління якістю. [Чинний від 2001-06-27]. Київ, 2001. 24 с. (Інформація та документація). СОУ-05.01-37-385:2006. Вода рибогосподарських підприємств. Загальні вимоги та норми. Київ : Міністерство аграрної політики України, 2006. 15 с. (Стандарт Мінагрополітики України).

Авторські свідоцтва

А. с. 1417832 ССРСР, МКИ А 01 F 15/00. Стенка рулонного пресс-подборщика / В. Б. Ковалев, В. Б. Мелегов. № 4185516 ; заявл. 22.01.87 ; опубл. 23.08.88, Бюл. № 31.

Дисертації, автореферати дисертацій

Романчук Л. Д. Оцінка джерел надходження радіонуклідів до організму мешканців сільських територій Полісся України : дис. ... д-ра с.-г. наук : 03.00.16 / Житомир. нац. агрокол. ун-т. Житомир, 2011. 392 с.

Романчук Л. Д. Оцінка джерел надходження радіонуклідів до організму мешканців сільських територій Полісся України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра с.-г. наук : 03.00.16. Житомир, 2011. 40 с.

Препринти

Панасюк М. І., Скорбун А. Д., Сплошной Б. М. Про точність визначення активності твердих радіоактивних відходів гамма-методами. Чорнобиль : Ін-т пробл. безпеки АЕС НАН України, 2006. 7 с. (Препринт. НАН України, Ін-т пробл. безпеки АЕС; 06-1).

Вавринів Олена Степанівна,
кандидат психологічних наук

**Організація та проведення
психологічних
і соціально-психологічних досліджень**

Практичний посібник

Редагування *Андріана Кузьмич-Походенко*
Макетування *Галина Шушняк*
Друк *Іван Хоминець*

Підписано до друку 24.07.2023.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 6,74.
Тираж 70 прим. Зам № 52-23

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.